

Efficiency of Capital) ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ (Rate of Interest) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲਾਭ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਲਾਭ, ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦਮੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੇਕਰ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਲਾਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

5.4 ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Investment)

ਨਿਵੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :— (i) ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ (ii) ਸਵੈ-ਚਲਤ ਨਿਵੇਸ਼।

(i) ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ (Induced Investment) :—ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਮੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) ਸਵੈ-ਚਲਤ ਨਿਵੇਸ਼ (Autonomous Investment) :—ਸਵੈ-ਚਲਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਆਮਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਾਭ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਦਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, “ਸਵੈ-ਚਲਤ, ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਜਦੋਂ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕੁੱਲ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲਾਭ ਦੀ ਦਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ) ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਖਰਚਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਵੈ-ਚਲਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ —

(iii) ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ (Gross Investment) :—ਕਿਸੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦੌਰਾਨ ਪੂੰਜੀਗਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ, ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਪਨ ਨਿਵੇਸ਼। ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਪਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਘਿਸਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ (Modernisation or Replacement) ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ

ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ = ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ + ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ ਨਿਵੇਸ਼

(iv) ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ (Net Investment) :—ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸਟਾਕ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਘਿਸਾਵਟ ਖਰਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਗਿਆਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ :

ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ = ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ - ਘਿਸਾਵਟ ਖਰਚੇ

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ (Capital Formation)

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਉਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮਦਨ ਦੇ ਜਿਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਸਨੂੰ

ਬੱਚਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੱਚਤ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਗਤ ਪਦਾਰਥਾਂ (Capital Goods) ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਯੰਤਰ, ਕਾਰਖਾਨੇ, ਕੱਚੇ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੇ ਸਟਾਕ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੂੰਜੀਗਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ (Meaning) : ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(i) **ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸੀਮਤ ਅਰਥ (Limited Meaning of Capital Formation) :**—ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਕੱਚਾ-ਮਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਸਟਾਕ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥ (Broader Meaning of Capital Formation) :**—ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸਟਾਕ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਪਰੀ ਲਾਗਤ (Social overhead cost) ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ, ਪੁਲ, ਰੇਲਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸਟਾਕ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ।

6.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਟੋਡਾਰੋ (Todaro) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਬਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਵੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਵੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

6.2 ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Capital Formation)

ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ : (i) ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ (ii) ਸ਼ੁੱਧ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ।

(i) **ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ** ਤੋਂ ਅਰਥ ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਘਿਸਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ii) ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੁੱਧ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੱਢਣ ਲਈ ਘਿਸਾਵਟ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੈ।

7. ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Disguised Unemployment)

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇੱਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛੁਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਿਰਤੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਵੱਧ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਫਾਲਤੂ ਕੰਮ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

7.2 ਉਦਾਹਰਣ (Example)

ਅਲਪ-ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ, ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ 4 ਏਕੜ ਦਾ ਖੇਤ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੇਕਰ 4 ਆਦਮੀ ਹੀ ਉਸ ਖੇਤ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 8 ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਖੇਤੀ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਜਾਂ ਅਣ-ਡਿੱਠੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Disguised Unemployment) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ (Full Employment)

ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਪ੍ਰੋ. ਲਰਨਰ (Prof. Lerner) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਕੜ ਦੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।”

ਪ੍ਰੋ. ਹੈਨਸਨ (Prof. Hansen) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਣ-ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਣਾ ਹੈ।” ਅਣ-ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Involuntary Unemployment) ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਣ-ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Involuntary Unemployment) ਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

6.2 ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀਆਂ (Different Types of Unemployment Under Full Employment Situation)

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :—

(i) ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Voluntary Unemployment) :—ਜਦੋਂ ਕਿਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਖਵਾਏਗੀ।

(ii) ਸੰਘਰਸ਼ਾਤਮਿਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Frictional Unemployment) :—ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਘਾਟ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀਗੰਨਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(iii) ਮੌਸਮੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Seasonal Unemployment) :—ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਮੌਸਮ, ਫੈਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਸੰਬੰਧੀ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(iv) ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Structural Unemployment) :—ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਦਿ।

(v) ਤਕਨੀਕੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (Technical Unemployment) :—ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਆਦਿ।

ਉਪਰਲੀਆਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੇਕਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਣ-ਇੱਛੁਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

9. ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ (Inflation)

ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'Inflation' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਫੈਲਾਵ ਜਾ ਵਾਧਾ”। ਜਦੋਂ ਫੁਟਬਾਲ ਦੇ ਬਲੈਡਰ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ‘ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ (Inflation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

(i) ਸ਼ੇਪੀਰੋ (Shapiro) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੈ।”

(ii) ਪ੍ਰੋ. ਪੀਟਰਸਨ (Prof. Peterson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਧਾਰਣ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਹੈ।”

9.2 ਉਦਾਹਰਨ (Example)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ (1956) ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 1956 ਵਿੱਚ ਪੈਟਰੋਲ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੀਟਰ ਸੀ ਜੋ 1997 ਵਿੱਚ ਵੱਧਕੇ 23 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੀਟਰ ਅਤੇ 2012 ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 69 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੀਟਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੀਮਤ 1956 ਵਿੱਚ 100 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ

10 ਗ੍ਰਾਮ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ 2012 ਵਿੱਚ ਵਧਕੇ ਲਗਭਗ 33,000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ 10 ਗ੍ਰਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਦੀ ਦਰ 9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 2012 ਵਿੱਚ ਇਹ 6.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਨੂੰ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਉਹ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਸਤੂ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਔਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੰਗ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਧਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

10. ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Supply of Money)

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਦਰਾ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :—

- (i) ਐਮ. ਆਰ. ਏਜਮੈਂਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੈਰ-ਬੈਂਕਿੰਗ ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੈ।”
- (ii) ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ :—
 1. $M_1 = \text{ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਮ੍ਹਾਂ}$
 2. $M_2 = \text{ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਤ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ}$
 3. $M_3 = \text{ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ (Time Deposits)}$
 4. $M_4 = \text{ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ} + \text{ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਮ੍ਹਾਂ}$

10.2 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Supply of Money in India)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

1. ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ (ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਕਰੰਸੀ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ)
2. ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਮਾਂ (ਅੰਤਰ ਬੈਂਕ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ)
3. ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ (ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ)

10.3 ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ (Elements of Supply of Money)

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

1. ਕਰੰਸੀ (Currency) :— ਕਰੰਸੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੋਟਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ

ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ 10 ਰੁਪਏ, 5 ਰੁਪਏ, 2 ਰੁਪਏ, 1 ਰੁਪਏ, 50 ਪੈਸੇ ਅਤੇ 25 ਪੈਸੇ, ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਨੋਟ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ 1000 ਰੁਪਏ, 500 ਰੁਪਏ, 100 ਰੁਪਏ, 50 ਰੁਪਏ, 20 ਰੁਪਏ, 10 ਰੁਪਏ ਅਤੇ 5 ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ 200 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲ ਦੇ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਬੈਂਕ ਜਮ੍ਹਾਂ (Bank Deposits) :— ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ (Time Deposits) ਅਤੇ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ (Demand Deposits) ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਰਕਮ ਇੱਕ ਖਾਤੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਕਲਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਮੰਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

11. ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ (Government Budget)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ 28 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਜਟ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

11.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਿਓਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.2 ਬਜਟ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Budget)

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਜਟ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

(i) **ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਜਟ (Balanced Budget) :**—ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਜਟ ਉਹ ਬਜਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਬੱਚਤ ਦਾ ਬਜਟ (Surplus Budget) :**—ਬੱਚਤ ਦਾ ਬਜਟ ਉਹ ਬਜਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਉਸਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਜਟ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਘਾਟੇ ਦਾ ਬਜਟ (Deficit Budget) :**—ਘਾਟੇ ਦਾ ਬਜਟ ਉਹ ਬਜਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖਰਚ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਜਟ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.3 ਉਦਾਹਰਣ (Example)

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਜਟ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ : (ੳ) ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ :— ਨਿਗਮ ਕਰ, ਆਮਦਨ ਕਰ, ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਕਰੀ ਕਰ, ਉਪਹਾਰ ਕਰ, ਵਿਆਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਉੱਦਮਾਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ (ਅ) ਖਰਚ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ :— ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪੁਲਿਸ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ, ਉਦਯੋਗ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਨਿਯੋਜਨ, ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ। ਸੰਨ 2011-12 ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਬਜਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 2011-12 ਵਿੱਚ 7,89,892 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ 12,57,729 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ।

12. ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ (Deficit Financing)

ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ (Central Bank) ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਦਰਾ-ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :— (i) ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ii) ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਨਕਦੀ-ਜਮ੍ਹਾਂ (Cash Balance) ਕੱਢਵਾ ਕੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ। (iii) ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਦਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਮੁਦਰਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਰੁਪਇਆ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ (Govt. Securities) ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕੋਸ਼ (Reserve Fund) ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

12.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਡਾ. ਵੀ. ਕੇ. ਆਰ. ਵੀ. ਰਾਓ (Dr. V. K. R. V. Rao) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਰਵਜਨਕ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਧ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

13. ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ (Public Finance)

ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ (Public Finance) ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ + ਵਿੱਤ। ਸਰਵਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੌਦਰਿਕ ਸਾਧਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਭਾਵ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਿਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ (Public Finance) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਭਾਵ ਕਰ, ਵਿਆਜ, ਲਾਭ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਖਰਚ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਉਦਯੋਗ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ

ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਆਰਥਿਕ-ਵਿਕਾਸ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵਿਤਰਣ, ਕੀਮਤ-ਸਥਿਰਤਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਬੈਸਟੇਬਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਹੇਠਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

13.2 ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Sources of Income of Govt.)

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਕਰ (tax) ਹਨ ਜੋ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : (i) ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ, (ii) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ।

(i) ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ (Direct Taxes) :—ਪ੍ਰੋ. ਡਾਲਟਨ (Prof. Dalton) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਉਹ ਕਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਆਮਦਨ ਕਰ, ਉਪਹਾਰ ਕਰ, ਨਿਗਮ ਕਰ, ਸੰਪਤੀ ਕਰ, ਜਾਇਦਾਦ ਕਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਹਨ।

(ii) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ (Indirect Taxes) :—ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਕਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਰ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਡਾਲਟਨ (Prof. Dalton) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਉਹ ਕਰ ਹਨ ਜੋ ਲਗਾਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ਿਕ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਵਿਕਰੀ ਕਰ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਗਾਹਕ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵਿਕਰੀ ਕਰ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ :— ਵਿਕਰੀ ਕਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰ, ਆਯਾਤ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਆਦਿ।

14. ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ੇ (Public Debt)

ਹਰ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲਏ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆੰਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

14.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਪ੍ਰੋ. ਟੇਲਰ (Prof. Taylor) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਬੈਂਕਾਂ, ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ।”

14.2 ਕਿਸਮਾਂ ਸਹਿਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ (Types with Examples)

ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

(i) ਆੰਤਰਿਕ ਕਰਜ਼ਾ (Internal Debt) :—ਆੰਤਰਿਕ ਕਰਜ਼ੇ ਉਹ ਕਰਜ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲਧਨ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਆੰਤਰਿਕ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਂਡ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ- ਇੰਦਰਾ ਵਿਕਾਸ ਪੱਤਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੱਚਤ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੱਚਤ ਸਕੀਮ ਆਦਿ।

(ii) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ (External Debt):—ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲਧਨ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15. ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ (Poverty Line)

ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

15.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਧਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉਸ ਰਕਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ, ਕਪੜੇ, ਮਕਾਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਊਨਤਮ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਊਨਤਮ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਮੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੈ।

15.2 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extent of Poverty Line in India)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ 1962 ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਮਾਹਿਰ ਸਮਿਤੀ (Expert Committee) ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਉਪਭੋਗ ਮਾਪਦੰਡ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਉਪਭੋਗ 1960-61 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ 20 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 1968-69 ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਸ਼ੀ 40 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਪਭੋਗ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 1960-61 ਅਤੇ 1968-69 ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 17.67 ਕਰੋੜ ਅਤੇ 21.6 ਕਰੋੜ ਸੀ। ਸੰਨ 1976-77 ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਹ ਦਾ ਸੂਚਾਂਕ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ 62 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 71 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1977-78 ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 23.9 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 5.5 ਕਰੋੜ ਸੀ।

ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਉਪਭੋਗ ਖਰਚਾ 1979-80 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 76 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 88 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ 26 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 5.7 ਕਰੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 31.7 ਕਰੋੜ ਜਨਸੰਖਿਆ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਦਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 1984-85 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 107 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਰਚ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 122 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਸੱਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 1988-89 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 152 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 132 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਉਪਭੋਗ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇ (National Sample Survey) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 1993-84 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ 229 ਰੁਪਏ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 264 ਰੁਪਏ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। 2009-10 ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਉਪਭੋਗ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 28.65 ਰੁ. ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ 22.42 ਰੁਪਏ ਹੋਣ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1987-88 ਵਿੱਚ 20 ਕਰੋੜ ਸੀ। 1993-94 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ 32 ਕਰੋੜ ਵਿਅਕਤੀ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ 36% ਸਨ। 1993-94 ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 35% ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 41% ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 1996-97 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਲਗਪਗ 30% ਹਿੱਸਾ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨੀਚੇ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ 2007-08 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 26 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ 1/5 ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਾਲ 2009-10 ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ 37.7%, ਬਿਹਾਰ ਦੀ 53.5%, ਉੜੀਸਾ ਦੀ 37% ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀ 17.1% ਜਨਸੰਖਿਆ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 15.9% ਜਨਸੰਖਿਆ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ 20.1% ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 9.5% ਜਨਸੰਖਿਆ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ।

16. ਵਿਕਾਸ ਦਰ (Growth Rate)

ਹਰੇਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਆਰਥਿਕ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ, ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

16.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

16.2 ਉਦਾਹਰਣ (Example)

ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੀ ਗਣਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ 1996 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 8,000 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਉਹ 1997 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 10,000 ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

1997 ਵਿੱਚ 1996 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ

$$= 10,000 \text{ ਰੁਪਏ} - 8,000 \text{ ਰੁਪਏ}$$

$$= 2,000 \text{ ਰੁਪਏ}$$

$$\text{ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ} = 8,000 \text{ ਰੁਪਏ}$$

$$\text{ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ} = \frac{\text{ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ}}{\text{ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ}} \times 100$$

$$= \frac{2000}{8000} \times 100 = 25\%$$

$$\therefore \text{ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ} = 25\%$$

17. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ (Foreign Aid)

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਨੁਦਾਨ।

17.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

17.2 ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Foreign Aid)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

(i) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ (Foreign Capital)** :—ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਤਪਾਦਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ : (ੳ) ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ (Direct Foreign Investment) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਅ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਉੱਦਮੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉੱਦਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ੲ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੇਅਰ ਪੂੰਜੀ ਜਾਂ ਰਿਣ-ਪੱਤਰ (Debentures) ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ੇ (Foreign Loans)** :—ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ, ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਜ਼ੇ (Soft Loans) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਅਲਪ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਕਰਜ਼ੇ (Hard Loans) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਨੁਦਾਨ (Foreign Grants) :**—ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਨੁਦਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵਿਆਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ।

18. ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ (Balance of Payment)

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਯਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ, ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤ ਈਰਾਕ ਨੂੰ ਚਾਹ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਬਦਲੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਬਦਲੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਲੈਣਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਦੇਣਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੇ ਲੇਖੇ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

18.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਕਿੰਡਲ ਬਰਗਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੌਦਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੇਖਾ ਹੈ।”

18.2 ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ (Items of Balance of Payment)

ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. **ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ (Items of Current Account) :**—ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ : (i) ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ। ਜਿਵੇਂ ਕਪੜਾ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਚਾਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ii) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਬੈਂਕਾਂ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਨਿਵੇਸ਼, ਆਮਦਨ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਉਪਹਾਰ ਕਰ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੀਆਂ ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਪੂੰਜੀ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ (Items of Capital Account) :**—ਪੂੰਜੀ ਖਾਤੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ ਹਨ : ਨਿੱਜੀ ਕਰਜ਼ੇ, ਬੈਂਕ ਪੂੰਜੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੂੰਜੀ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਆਦਿ।

ਜੇਕਰ ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦੇ ਆਯਾਤ, ਨਿਰਯਾਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹਨ ਤਾਂ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਘਾਟੇ ਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਘਾਟੇ ਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਖਾਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਭੇਜਕੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਰਯਾਤ, ਆਯਾਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂ ਖਾਤੇ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਘਾਟੇ ਜਾਂ ਲਾਭ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਖਾਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

19. ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ (Monetary Policy)

ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਉਹ ਨੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ (i) ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (ii) ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਲਾਗਤ ਜਾਂ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ (iii) ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ :— (1) ਕੀਮਤ ਸਥਿਰਤਾ (2) ਪੂਰਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ (3) ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (4) ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਥਿਰਤਾ (5) ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ।

19.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਡੀ. ਸੀ. ਆਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ।”

19.2 ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Monetary Policy)

ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸਾਖ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਭਾਵ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

(i) ਬੈਂਕ ਦਰ (Bank Rate) :—ਬੈਂਕ ਦਰ ਸਾਖ ਨਿਯੰਤਰਣ (Credit Control) ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਦਰ ਵਿਆਜ ਦੀ ਉਹ ਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦੂਜੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਦਰ ਦੇ ਵੱਧਣ ਤੇ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮਹਿੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਬੈਂਕ ਦਰ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਸਸਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਦੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਖ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Credit Creation) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕ ਦਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਖ ਦਾ ਸੰਕੁਚਨ (Credit Contraction) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗ ਘੱਟਦੀ ਹੈ।

(ii) ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Open Market Operations) : ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ (Securities) ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਅਤੇ ਵੇਚਣਾ। ਮੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੈਂਕਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਕਦੀ ਰਿਜ਼ਰਵ (Cash Reserve) ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਕਦੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਖ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਨਕਦੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਕਦੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਖ ਦਾ ਸੰਕੁਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(iii) ਨਿਊਨਤਮ ਨਕਦ ਨਿਧੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Minimum Reserve Ratio) :—ਸਾਰੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਕਦ ਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਨਿਊਨਤਮ ਨਿਧੀ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਜਮਾਂ ਰਾਸ਼ੀ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਜਮਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ 90 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਾਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਨਕਦ ਨਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੈਂਕ ਸਾਖ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਭਾਵ ਅਧਿਕ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣਗੇ। ਮੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਊਨਤਮ ਨਕਦ ਨਿਧੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਤਰਲਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Change in Liquidity Ratio) :—ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਨਕਦ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਲਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਬੈਂਕ ਇਸ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤਰਲਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੈਂਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਖ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮੰਗ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤਰਲਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੈਂਕ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖ ਦਾ ਸੰਕੁਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(v) **ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Change in Marginal Requirement of Loans) :—ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਮਾਨਤ ਦਾ ਚਾਲੂ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ 100 ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਬੈਂਕ ਦੇ ਕੋਲ ਜਮਾਨਤੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਬੈਂਕ ਉਸ ਨੂੰ 20 ਰੁਪਏ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਭਾਵ 80 ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ 20% ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਬੈਂਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਲ ਤੇ ਘੱਟ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦਾ ਸੰਕੁਚਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਦੇ ਉਲਟ, ਜੇਕਰ ਬੈਂਕ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਖ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਮੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂਤ ਲੋੜ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

20. ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ (Fiscal Policy)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਮੰਗ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ (i) ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (ii) ਕੀਮਤ ਸਥਿਰਤਾ (iii) ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਥਿਰਤਾ (iv) ਪੂਰਨ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ (v) ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ।

20.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਡਾਲਟਨ (Dalton) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮਦਨ, ਖਰਚ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

20.2 ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Fiscal Policy)

1. **ਸਰਵਜਨਕ ਆਮਦਨ (Public Income)** :—ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਰਵਜਨਕ ਆਮਦਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਢੰਗ ਹਨ :—

(i) **ਕਰ (Taxes)** :—ਕਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭੁਗਤਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :— (ੳ) ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ (Direct Taxes) ਅਤੇ (ਅ) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ (Indirect Taxes)। ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਉਹ ਕਰ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ — ਆਮਦਨ ਕਰ, ਉਪਹਾਰ ਕਰ, ਸੰਪਤੀ ਕਰ ਆਦਿ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਉਹ ਕਰ ਹਨ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :— ਵਿਕਰੀ ਕਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰ ਆਦਿ।

(ii) **ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ੇ (Public Debt) :**—ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਕਮ ਇੱਕੱਠੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਰਵਜਨਿਕ ਕਰਜ਼ੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ (Deficit Financing) :**—ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਇਹ ਕਰਜ਼ੇ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

2. ਸਰਵਜਨਕ ਖਰਚੇ (Public Expenditure) :—ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਖਰਚੇ (Public Expenditure) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :—

- (i) **ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮ :**—ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ, ਡੈਮ, ਪੁਲ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚੇ ਆਦਿ।
- (ii) **ਸਰਵਜਨਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕੰਮ :**—ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਨ-ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚੇ ਆਦਿ।
- (iii) **ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ :**—ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਿਸ, ਜੇਲਾਂ ਆਦਿ ਉਪਰ ਖਰਚੇ।
- (iv) **ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਭੁਗਤਾਨ (Transfer Payment) ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਰਚੇ ਆਦਿ।**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਸਰਵਜਨਕ ਖਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮੰਦੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Very Short Answer Type Questions)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
2. ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
3. ਉਪਭੋਗ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
4. ਸੀਮਾਂਤ ਉਪਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
5. ਔਸਤ ਉਪਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?
6. ਸੀਮਾਂਤ ਬੱਚਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
7. ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
8. ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?
9. ਸਵੈ-ਚਲਿਤ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?
10. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?
11. ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
12. ਪੂਰਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

13. ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
14. ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
15. ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
16. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
17. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
18. ਭੂਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
19. ਮੌਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
20. ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ।

(Short Answer Type Questions)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
2. ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
3. ਉਪਭੋਗ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਔਸਤ ਉਪਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਉਪਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
4. ਬੱਚਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਔਸਤ ਬੱਚਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਬੱਚਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
5. ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
6. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਕੁੱਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
7. ਛੁਪੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
8. ਪੂਰਨ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ?
9. ਮੁਦਰਾ-ਸਫੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
10. ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਬਜਟ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ? ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
12. ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
13. ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣ-ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
14. ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਜ਼ੇ ਕਿੰਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ?

15. ਗਰੀਬੀ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦੀਆਂ ਕੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ ?
16. ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ?
17. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
18. ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੱਦਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
19. ਮੈਦਰਿਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
20. ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ (INFRASTRUCTURE OF THE INDIAN ECONOMY)

1. ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਟੀ, ਕਪੜਾ, ਮਕਾਨ, ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਫ੍ਰਿਜ਼ ਦੀ ਹੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਉਤਪਾਦਕ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਿਜਲੀ, ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਨਪੁਟ (Producer Services or Inputs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ, ਸੜਕਾਂ, ਬੱਸਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਸਟਾਕ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀ ਸਟਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਉਹ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਦੂਜਾ ਉਹ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ, ਬਿਜਲੀਘਰ, ਨਹਿਰਾਂ, ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਂ ਸਕੂਲ ਆਦਿ।

2. ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Infrastructure)

ਕਿਸੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੂੰਜੀ ਸਟਾਕ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰਨਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਬੱਸਾਂ, ਰੇਲਵੇ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਸਪਤਾਲ, ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਖੂਹ ਆਦਿ ਪੂੰਜੀ ਸਟਾਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

2.1 ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Infrastructure)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਜਿਵੇਂ — ਬਿਜਲੀ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ-ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਕਰ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲੱਬਧੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਕਾਸ ਰਿਪੋਰਟ 1994 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲੱਬਧੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਵਧੀਕਰਣ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਧੇ ਕਾਰਣ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਪਾਅ, ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਚੰਗੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਾਗਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਪਾਤਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁੱਝ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਿਵੇਂ — ਨਰਕਸੇ, ਹਿਰਸ਼ਮੈਨ (Nurkse, Hirschman) ਆਦਿ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਰੀ ਲਾਗਤ (Social Overhead Cost) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ (Economic Infrastructure)

ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਪੂੰਜੀ ਸਟਾਕ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਾਯਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰੇਲਵੇ, ਸੜਕਾਂ, ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

- (i) ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ (Transport and Communication)
- (ii) ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (Electricity and Power)
- (iii) ਸਿੰਚਾਈ (Irrigation)
- (iv) ਬੈਂਕਿੰਗ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Banking and other Financial Institutions)

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵਰਣ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

3.1 ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ (Transport and Communication)

“ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਾਯਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ

ਵਿੱਚ ਰੇਲਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਜਲ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਤਾਰ, ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

3.2 ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Transport)

ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਉਹ ਸਾਧਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ ਜੋ ਘੱਟ ਦੂਰੀ ਤੇ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਸਤੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ, ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀਆਂ, ਊਠਾਂ, ਖੱਚਰਾਂ, ਦੇਸੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਉਹ ਸਾਧਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਲ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ। ਇਸਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ : ਰੇਵਲੇ, ਟਰੱਕ, ਬੱਸਾਂ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆਦਿ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧਣ ਕਾਰਣ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਵੇ, ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

1. ਰੇਲਵੇ (Railway) :—ਰੇਲਵੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਭਾਰੀ ਮਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਸਤਾ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ 1853 ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਥਾਨਾ ਦਰਮਿਆਨ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿਵਸਥਾ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 1,15,000 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ 7,500 ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਭਗ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਔਸਤਨ 20 ਮੀਲੀਅਨ (Million) ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ 2.8 ਮੀਲੀਅਨ (Million) ਟਨ ਸਮਾਨ ਢੋਹਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ (Road Transport) :—ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੜਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਟਰੱਕ, ਬੱਸ, ਕਾਰ, ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ, ਸਾਈਕਲ, ਬੈਲਗੱਡੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੜਕਾਂ, ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸੜਕਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੜਕਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸੜਕਾਂ ਹਨ। ਸਵਾਰੀ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੜਕ ਪਰਿਵਹਨ ਨਿਗਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯਾਤਰੀ ਪਰਿਵਹਨ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਅਤੇ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਬੱਸਾਂ, ਬੱਸ ਡਿਪੂਆਂ, ਬੱਸ ਐਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਫੀ ਧਨ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਡੀਆ ਭਾਰਤੀ ਸੜਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ (Water Transport) :—ਭਾਰਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 16ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :— (i) ਆਂਤਰਿਕ ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ (ii) ਤੱਟੀ ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ (iii) ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਾਯਾਤ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ। ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਚ ਜਲ ਯਾਤਾਯਾਤ ਕਈ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਬਈ, ਕੋਲਕਾਤਾ, ਹਲਦੀਆ, ਚੇਨੱਈ, ਬੇਂਗਲੂਰ, ਵਿਸ਼ਾਖਾਪਟਨਮ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰਿਕ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਮੁਗਲਡਾਈਨ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹਨ।

4. ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ (Air Transport) :—ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੰਪਨੀਆਂ (i) ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਕਾਪੋਰੇਸ਼ਨ (ii) ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਤੇ (iii) ਵਾਯੂਦੂਤ ਹਨ। 27 ਫਰਵਰੀ 2011 ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਗਿਆ। 1st ਅਪ੍ਰੈਲ 1997 ਤੋਂ ਵਾਯੂਦੂਤ ਦੀਆਂ ਉੜਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1992 ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 17 ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਪ੍ਰਾਧੀਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.3 ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Communication)

ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਡਾਕ, ਤਾਰ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਫੈਕਸ, ਸਿਨੇਮਾ, ਅਖਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਤਪਾਦਕ, ਨਿਵੇਸ਼ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਣੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਤਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣੇ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

4. ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (Electricity and Power)

ਹਰੇਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਭੋਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ :— (i) ਤਾਪ ਬਿਜਲੀ (ii) ਜਲ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ (iii) ਪਰਮਾਣੂ ਬਿਜਲੀ।

(i) **ਤਾਪ ਬਿਜਲੀ (Thermal Power)** :— ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਤਾਪ ਬਿਜਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਇਲੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

(ii) **ਜਲ ਬਿਜਲੀ (Hydro-Electric Power)** :— ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਚੇ ਡੈਮ ਬਣਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਨਦੀ ਘਾਟੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(iii) **ਪਰਮਾਣੂ ਬਿਜਲੀ (Nuclear Power)** :— ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿੰਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਣਿਜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪਰਮਾਣੂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ— ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ 16% ਪਿੰਡ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਘੂ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪੰਪਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4.1 ਸਿੰਚਾਈ (Irrigation)

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ — ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਰਖਾ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬਨਾਵਟੀ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ — ਖੂਹਾਂ, ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ, ਤਲਾਬਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ —

1. **ਵਰਖਾ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ** :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਮਾਨਸੂਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸੂਨ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸੌਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਰਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਰਖਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਵਾਰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਜੁਆ ਹੈ।” (Indian Agriculture is a Gamble of Monsoons)

2. **ਵਰਖਾ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ** :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਅਸਮਾਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ। ਇਸ ਲਈ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

3. **ਵਰਖਾ ਦਾ ਸਮਾਂ** :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਰਖਾ ਵੀ ਸਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਖਾ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਚਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ :—

(i) **ਸਿੱਚਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ :**—ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉਹ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਿੱਚਾਈ, ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ, ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਆਦਿ ਕਈ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਬੰਧ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ — (1) ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਚਾਈ ਲਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਲ ਭਰ ਸਿੱਚਾਈ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (2) ਬੰਧ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾਈ ਤੋਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿਰਫ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਰੇਲਾਂ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਪਸੈਟ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲ ਚਲਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਚਾਈ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (3) ਨਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੈੱਕ ਬੰਧ ਲਗਾਕੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ, ਦਮੋਦਰ ਘਾਟੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਚਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

(ii) **ਸਿੱਚਾਈ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ :**—ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੱਚਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ, ਖੂਹਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਪਸੈਟਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸਿੱਚਾਈ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

5. ਬੈਂਕਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Banking and Other Financial Institutions)

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੌਦਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗੈਰ-ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੂੰਜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ। ਇਹਨਾਂ ਮੌਦਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

(i) **ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ (Money Lender) :**—ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸੀ ਬੈਂਕਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਰੁਪਿਆ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਵਿਆਜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ (Reserve Bank of India) :**—ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1935 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਬੈਂਕਰ ਹੋਣਾ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹੈ।

(iii) **ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕ (Commercial Banks) :**—ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਂਕ ਅਕਸਰ ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1969 ਵਿੱਚ 14 ਅਤੇ ਸੰਨ 1980 ਵਿੱਚ 7 ਅਰਥਾਤ ਕੁੱਲ 21 ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਬੈਂਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਬੈਂਕ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੈਂਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਉਧਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(iv) **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Specific Banking Institutions) :**—ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ

ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ, ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ, ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀ ਬੈਂਕ, ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ (NABARD) ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(v) ਗੈਰ-ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Non-banking Financial Institutions) :— ਗੈਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਧਨ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚੈੱਕ ਰਾਹੀਂ ਰੁਪਇਆ ਕਢਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਡਰਾਫਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ, ਹੁੰਡੀਆਂ ਦੀ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਗੈਰ-ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਯੂਨਿਟ ਟਰੱਸਟ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ ਹਨ।

(vi) ਸਟਾਕ ਐਕਸਚੇਂਜ (Stock Exchange) :— ਸਟਾਕ ਐਕਸਚੇਂਜ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਜਾਂ ਡਿਬੈਂਚਰ (ਸਾਖਪੱਤਰ) ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਬਾਜ਼ਾਰ (Share Market) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਲਚਨਾ ਜਿਵੇਂ — ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਅਵਾਸ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਜਿਵੇਂ — ਆਵਾਜਾਈ, ਸਿੰਚਾਈ, ਬਿਜਲੀ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

6. ਉਪਭੋਗਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੰਰਖਣ (Consumer Exploitation and Protection)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਦ-ਪਦਾਰਥਾਂ, ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਘਰੇਲੂ ਉਪਕਰਨਾਂ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ, ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਯੰਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ — ਰੰਗੀਨ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਵੀਡੀਓ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਪਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਕਰਸ਼ਕ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਭੋਗ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸੰਰਖਣ ਦੇਣ ਲਈ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ (Consumer Protection) ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6.1 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Consumer Exploitation)

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਲਾਵਟ (Adultration), ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਲ, ਧੋਖੇ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਘੱਟ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲੇ ਵੱਟਿਆਂ (Weights) ਜਾਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਬੇਈਮਾਨੀ ਭਰੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਵਪਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (MRTP Activities) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ

ਤੱਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ੍ਰਿਜ਼, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਏਅਰ ਕੂਲਰ, ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਟਿਕਾਊ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਫਤ ਮੁਰੰਮਤ ਵੀ ਇੱਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਜਿਹੀ ਦਿਖਦੀ ਹੈ। ਵਿਉਂਤਪਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗਰੰਟੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਦਰਾਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਰੇਲ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਪਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਉੱਚਾ ਭਾੜਾ ਜਾਂ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰੇ-ਭਰੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਦਲ ਚਲਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰੇ-ਭਰੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਦਲ ਚਲਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਗਡੰਡੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਡਾਕ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ, ਯਾਤਾਯਾਤ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਅਜਿਹੇ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਜੋ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁੱਖਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਤਪਾਦਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (i) ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਝੂਠੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣਾ (ii) ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨਾ (iii) ਘੱਟ ਵਜ਼ਨ ਜਾਂ ਗਲਤ ਵੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ। (iv) ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (v) ਗਰੰਟੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਨਾ ਕਰਨਾ। (vi) ਐਡਵਾਂਸ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

6.2 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Consumer Protection)

ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਚਿਤ ਵਪਾਰ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।

6.3 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਦੇ ਢੰਗ (Methods of Consumer Protection)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਰਖਣ ਦੇਣ ਲਈ 1969 ਵਿੱਚ “ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਤਮਕ ਵਪਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਐਕਟ” (Monopoly and Restrictive Trade Practices Act, 1969) ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ “ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਤਮਕ ਵਪਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਆਯੋਗ” ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਆਯੋਗ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੁਆਲਟੀ ਘਟਾ ਦੇਣਾ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1991 ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਰਗ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸੰਰਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਤੋਂ ਸੰਰਖਣ ਕਰਨ ਲਈ 1986 ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਐਕਟ (Consumer Protection Act, 1986) ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਐਕਟ 1987 ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਸਰਵਜਨਕ, ਨਿੱਜੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖਰਚ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ (i) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ (ii) ਰਾਜ ਅਤੇ (iii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਝਗੜੇ ਨਿਵਾਰਣ ਫੋਰਮ (Consumer Dispute Redressal Forum) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ (Consumer Protection Councils) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6.4 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਕਾਨੂੰਨ 1986 ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Features of Consumer Protection Act, 1986)

ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1986 ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

1. ਖੇਤਰ (Scope) :— ਨਿੱਜੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਸਤਾ ਹੱਲ (Simple and Inexpensive Redresses) :— ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਸਤਾ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਤਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਮਸ਼ੀਨਰੀ (Three-Tier Grievances Redressal Machinery) :— ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :— (i) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੋਰਮ (District Forum) :— ਇਹ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ii) ਰਾਜ ਆਯੋਗ (State Forum) :— ਇਹ 5 ਲੱਖ ਤੋਂ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (iii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਯੋਗ (National Forum) :— ਇਹ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਸ਼ਿਕਾਇਤ (Complaint) :— ਉਪਭੋਗਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੌਦੇ ਦੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ (i) ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ। (ii) ਉਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਖਰੀਦੀ ਗਈ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਰੁੱਟੀ ਹੋਵੇ। (iii) ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਤ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤ ਲਈ ਹੋਵੇ।

6.5 ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Consumer's Education)

ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 15 ਮਾਰਚ ਤੋਂ 21 ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਹਫ਼ਤਾ (Consumer's Week) ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰੂਕੀ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾਵਟ, ਘੱਟ ਤੋਲਣ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨੁਚਿਤ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਵਿਧਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਮਾਰਚ 1991 ਤੋਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ

ਤਿਮਾਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਾ “ਉਪਭੋਗਤਾ ਜਾਗਰਣ” (Consumer Awareness) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਰਖਣ ਦੇਣ ਲਈ “ਕੇਂਦਰੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਪਰਿਸ਼ਦ” (Central Consumers Protection Council) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ “ਰਾਜ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ” (State Consumers Protection Council) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਰਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

6.6 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਗਠਨ (Consumer Organisation)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ 500 ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਗਠਨ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਫੈਲਾਵ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

(1) ਉਪਭੋਗਤਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਸਮਿਤੀ, ਮੁੰਬਈ, (2) ਉਪਭੋਗਤਾ ਐਕਸ਼ਨ ਫੋਰਮ, ਕੋਲਕਾਤਾ, (3) ਨਾਗਰਿਕਫੋਰਮ, (4) ਵਾਯਸ (Voice), ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, (5) ਮੁੰਬਈ ਗ੍ਰਾਹਕ ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ।

7. ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Public Distribution System)

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਚੀਨੀ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਵਿਤਰਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।

7.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਜ, ਚੀਨੀ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਮੋਟੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦਾ ਰਿਆਇਤੀ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

7.2 ਲੋੜ (Necessity)

ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ—ਅਨਾਜ, ਚੀਨੀ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਮੋਟੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿੱਤ ਵਿਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗ ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ :—

1. ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ (Inadequate Production) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਿੰਨ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮੰਗ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : (ੳ) ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ (ਅ) ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (ੲ) ਜਮ੍ਹਾਂਖੋਰੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੱਟਾ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਗਰੀਬੀ (Poverty) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੁੱਖ ਮਰੀ ਅਤੇ ਕੁ-ਪੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।

7.3 ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਗ (Constituents of Public Distribution System)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ :—

(i) ਨਿਊਨਤਮ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਵਸੂਲੀ (Procurement at Minimum Prices) : ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ

ਲਾਗਤ ਆਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਛੋਟੇ ਆਦਿ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੀਮਤ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਖੁੱਦ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਨ 1988 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 140 ਲੱਖ ਟਨ ਅਨਾਜ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1996-97 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਸੂਲੀ ਵੱਧ ਕੇ 167 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 2009-10 ਵਿੱਚ ਵਸੂਲੀ ਵੱਧ ਕੇ 555.08 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਈ।

(ii) **ਬੱਫਰ ਸਟਾਕ (Buffer Stock) :**— ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਨਾਜ, ਚੀਨੀ ਆਦਿ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਟਾਕ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਟਾਕ ਨੂੰ ਬੱਫਰ ਸਟਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਟਾਕ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭੰਡਾਰਾਂ ਲਈ ਗੋਦਾਮ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬੱਫਰ ਸਟਾਕ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(iii) **ਉਚਿਤ ਮੁੱਲ ਦੁਕਾਨਾਂ (Fair Price Shop) :**— ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਨਕਾਰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਤਰਣ ਲਈ ਲਗਭਗ 5 ਲੱਖ ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਿਆਇਤੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਕੋਟਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਰਾਸ਼ਨਿੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1988 ਵਿੱਚ 180 ਲੱਖ ਟਨ ਅਤੇ 1996-97 ਵਿੱਚ 190 ਲੱਖ ਟਨ ਅਨਾਜ ਇਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਚੀਨੀ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਕੋਇਲਾ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਵਿਤਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਉਚਿਤ ਦਰ ਦੁਕਾਨ 2000 ਤੱਕ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਚਾਹ, ਸਾਬਣ, ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਆਈਊਡਾਈਜ਼ਡ ਨਮਕ ਵਰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵਿਤਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਖਾਦਯ ਨਿਗਮ ਦੁਆਰਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤੀ ਦਰਾਂ ਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੁੱਲ ਤੋਂ 50 ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Very Short Answer Type Questions)

1. ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
4. ਸਿੰਚਾਈ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

6. ਕਿੰਨੇ ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ?
7. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
8. ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
9. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
10. ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
11. ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Short Answer Type Questions)

1. ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ?
2. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਾਯਾਤ, ਬਿਜਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੌਦਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
5. ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਰਖਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਾਅ ਦਸੋ।
6. ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (AGRICULTURE DEVELOPMENT IN INDIA)

1. ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ 68 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਿਛੜੀ ਹੋਈ ਖੇਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ “ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ” ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ “ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।” ਡਾ. ਵੀ. ਕੇ. ਆਰ. ਵੀ. ਰਾਓ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਜੇਕਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।” ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾਂਤੇਵਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

2. ਖੇਤੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Agriculture)

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ “ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ” ਸ਼ਬਦ ਲੇਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਐਗਰੀ (Agri) ਖੇਤ (Fields) ਅਤੇ ਕਲਚਰ (Culture) ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਬਸਟਰ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Webster Dictionary) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

3. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Agriculture in Indian Economy)

ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਭੋਜਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗ, ਵਿਉਪਾਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਯਾਤਾਯਾਤ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ (Contribution in National Income) :— ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਲਗਭਗ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਣਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 51% ਤੋਂ 29% ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਭਾਵ ਧਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਾਫੀ ਵਿਕਸਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੈ।

2. ਅਨਾਜ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ (Source of Food Supply) :— ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੇਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਨ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨਾਜ ਦੀ

ਪ੍ਰਾਪਤੀ 1956 ਵਿੱਚ 430 ਗ੍ਰਾਮ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੰਨ 1997 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 498 ਗ੍ਰਾਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 750 ਗ੍ਰਾਮ ਭੋਜਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ, ਦੁੱਧ, ਅੰਡੇ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਲਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਔਸਤਨ 25.5 ਗ੍ਰਾਮ ਮਾਤਰਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 14.6 ਗ੍ਰਾਮ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਫਰੀਮੈਨ (Freeman) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਤਾਨ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਸੇ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਤੱਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ।”

3. ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ (Agriculture and Employment) :— ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1951 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 80% ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਪਗ 82% ਪੇਂਡੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 1901 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 60% ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ 1996-97 ਵਿੱਚ 64% ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ 1996-97 ਵਿੱਚ 64% ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1991 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਪਗ 22 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 12 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਭੂਮੀਹਨ ਖੇਤੀ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਧੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।

4. ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ (Agriculture and Industry) :— ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

- (i) ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਗੰਨਾ, ਤਿਲ, ਰਬੜ, ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਮੰਗ ਕਰਨਗੇ।
- (iii) ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਣ ਕਾਰਣ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (iv) ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।
- (v) ਕਈ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ ਕੱਢਣਾ, ਹੱਥ ਖੰਡੀ ਵਰਗੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਨਾਲ ਲਈ ਖੇਤੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

5. ਜੀਵ ਨਿਰਵਾਹ ਦਾ ਸਾਧਨ (Source of Livelihood) :— ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਖੇਤੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਖੇਤੀ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਵੇਂ ਜੁਲਾਹੇ, ਦਸਤਕਾਰ, ਨਾਈ, ਪੋਥੀ ਆਦਿ ਦਾ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਖੇਤੀ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6. ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ (Agriculture and Foreign Trade) :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚਾਹ, ਪਟਸਨ, ਕਾਜੂ, ਤੰਬਾਕੂ, ਕਾਫੀ, ਮਸਾਲੇ ਆਦਿ ਵਧੇਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

7. ਅੰਤਰਿਕ ਵਪਾਰ (Internal Trade) :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜ, ਚਾਹ, ਖੰਡ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਿਕ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਦੇ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਯਾਤਾਯਾਤ (Transport) :— ਰੇਲਾਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

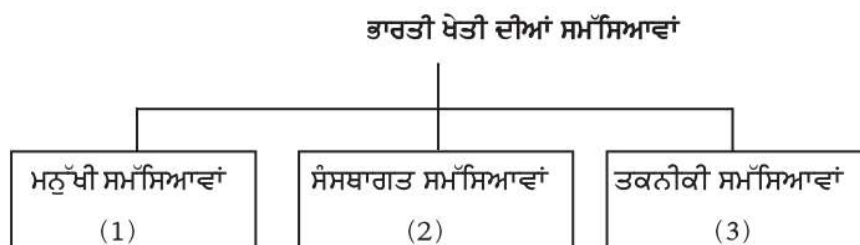
9. ਸਰਕਾਰੀ ਆਮਦਨ (Government Income) :— ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ (Land Revenue) ਸਿੰਚਾਈ ਕਰ, ਖੇਤੀ ਆਮਦਨ ਕਰ ਆਦਿ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ, ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10. ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ (Capital Formation) :— ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੂੰਜੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਥਾਈ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੇ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਹੈ।” ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Main Problems of Indian Agriculture)

ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਕਾਫੀ ਪਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :— (1) ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (2) ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ (3) ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।

4.1 ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Human Problems)

1. **ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਦਬਾਅ** (Pressure of Population on Land) :— ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। 1901 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 16 ਕਰੋੜ 30 ਲੱਖ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 38 ਕਰੋੜ 30 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ 1901 ਵਿੱਚ 0.43 ਹੈਕਟੇਅਰ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਘੱਟ ਹੋ ਕੇ 0.23 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਦਬਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਪਵਿਭਾਜਨ ਅਤੇ ਉਪਖੰਡਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧੀ ਹੈ।

2. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Social Atmosphere)** :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸਮਤਵਾਦੀ (Fatalist), ਰੂੜੀਵਾਦੀ (Superstitions) ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ (Conservative) ਹਨ। ਉਹ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤੀਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਝਗੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.2 ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Institutional Problems)

(i) **ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ** (Small Size of Holdings) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਔਸਤਨ ਆਕਾਰ 2.3 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਔਸਤ ਆਕਾਰ 3.77 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। 70% ਖੇਤ, 2 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਔਸਤਨ ਆਕਾਰ 122 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤ ਸਿਰਫ ਛੋਟੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਪਖੰਡਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਵਿਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ, ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਭੂ-ਸੁਵਾਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** (Land Tenure System) :— ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਲਗਾਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੂ-ਸੁਆਮੀ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

4.3 ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Technical Problems)

(i) **ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਸਹੂਲਤਾਂ** (Inadequate Irrigational Facilities) :— ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪਾਣੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਖਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਜੂਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੇਵਲ 34% ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ii) ਪੁਰਾਣੇ ਖੇਤੀ ਔਜ਼ਾਰ (Old Agricultural Implements) :— ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖੇਤੀ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਕੜੀ ਦੇ ਹੱਲ, ਪਟੇਲਾਂ, ਕਹੀ, ਦਾਤਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਹੀਂ ਵੱਧਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਰੀਕੇ (Traditional Techniques of Cultivation) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iv) ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Improved Seeds) :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਚੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਦੂਜਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਵਧੀਆ ਬੀਜ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟਰ ਉਪਜ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(v) ਖਾਦ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of Manure) :— ਵਧੀਆ ਖੇਤੀ ਲਈ ਖਾਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਬਰ ਦੀ ਖਾਦ ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਹੈ ਉਸਦਾ 60% ਹਿੱਸਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦ ਮਹਿੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(vi) ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਖੇਤੀ ਵਿਕਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Defective Agricultural Marketing System) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲ ਕੱਟਣ ਪਿਛੋਂ ਜਲਦੀ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਾਸ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਲਈ ਗੋਦਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

(vii) ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ (Diseases of Crops and Attacks of Pests) :— ਭਾਰਤੀ ਫਸਲਾਂ ਬਿਮਾਰੀ, ਬੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਚੂਹਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਫੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਿੱਡੇ ਅਤੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭੂਮੀ ਸੰਰਖਣ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਐਨ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਕੀੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

(viii) ਸਾਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of credit Facilities) :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰਜ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਚਿੱਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰਜ਼ਿਆ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਪਭੋਗ ਮਹਾਜਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਵਿਆਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਜਨ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਵੀ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮਹਾਜਨ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ix) **ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਸ਼ੂ (Weak Cattle) :**— ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਪਸ਼ੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ-ਦਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪਸ਼ੂ ਰਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਕ ਲਾਗਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

5. ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Role of Government in Agricultural Growth)

ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

1. **ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ (Land Reforms) :**— ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :— (i) ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (ii) ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। (iii) ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। (iv) ਸੰਨ 1996 ਤੱਕ ਲਗਪਗ 619 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਕਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। “ਚੱਕਬੰਦੀ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਕੁਲ ਉਤਨੇ ਹੀ ਆਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਖੇਤ ਲੈ ਲਵੇ।” (v) ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (vi) ਅਚਾਰੀਆ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇਂ ਨੇ ਭੂਮੀ-ਹੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ‘ਭੂਦਾਨ ਯੱਗ’ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2. **ਫਸਲ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Area under Cultivation) :**— ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 38% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1950-51 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਖੇਤਰ 13 ਕਰੋੜ ਹੈਕਟੇਅਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਵੱਧਕੇ 18.5 ਕਰੋੜ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਬੀਜੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ-ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਲੀ ਛੱਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਵ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਨਾ ਬੀਜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮੀ-ਕਟਾਅ ਨਾਲ ਬੇਕਾਰ ਹੋਈ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲਗਪਗ 4.2 ਕਰੋੜ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖੇਤਰਫਲ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. **ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (More Irrigational Facilities) :**— ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। 1951 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 17% ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 34% ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ 95% ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (Multi-purpose projects) ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੂੱਕੀ

ਖੇਤੀ (Dry Farming) ਸੰਭਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਨ 1995-96 ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ 876 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 73 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਤੇ 16,590 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਤੇ 32,280 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਕੇ 894 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Reforms in Delivery System) :— ਖੇਤੀ ਆਗਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਤਰਣ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਮੱਧਵਤੀ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ — ਉੱਨਤ ਬੀਜ, ਖਾਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧ ਦੀ ਉਪਲਬੱਧਤਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ, ਖੇਤਰੀ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕਾਂ, ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕਾਂ ਆਦਿ ਸੰਗਠਿਤ ਖੇਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਮੁੱਲ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿਕਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਿਵੇਂ— ਭਾਰਤੀ ਖਾਦ ਨਿਗਮ, NAFED, MARKED, HAFED ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੇਤੀ ਵਿਕਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Agricultural Research and Development) :— ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਕੂਲ ਆਦਿ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ (ICAR) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 27 ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਕਣਕ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਫਲਾਂ ਦੇ ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਉੱਨਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6. ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Agricultural Land) :— ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਮਤਲ ਬਣਾਉਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਢਲਾਨ ਦੇਣ, ਕੰਟੂਰ ਬੰਧਨ, ਪੌੜੀਦਾਰ ਖੇਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸੰਰਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

7. ਪਸ਼ੂਪਾਲਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Improvement of Animal Husbandry) :— ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪਿੰਡ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਪਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ 86 ਗਰਹਿਣ ਪਸ਼ੂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਾਅ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. ਖੇਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Improvement in Agricultural Marketing) :— ਖੇਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਮੁੱਲ ਦਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (i) ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਮਿਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ

ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮੀਟ੍ਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 1996 ਤੱਕ ਲੱਗਪਗ 6969 ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ (Regulate) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 144 ਨਿਯਮਿਤ ਮੰਡੀਆਂ ਹਨ। (ii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿਕਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਿਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੀ ਗ੍ਰੇਡਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਿਤੀਆਂ ਭੰਡਾਰਣ ਅਤੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਨੇ 1996-97 ਵਿੱਚ 9503 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮੁੱਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

9. ਉਚਿੱਤ ਖੇਤੀ ਮੁੱਲ ਨੀਤੀ (Proper Agricultured Price Policy) :— ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਦੀ ਮੁੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚਿੱਤ ਖੇਤੀ ਮੁੱਲ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਮੁੱਲ ਦਿਲਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰੰਟੀ ਖੇਤੀ ਮੁੱਲ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :— ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਕਮਿਸ਼ਨ (Agricultural Costs and Price Commission)। ਇਹ ਆਯੋਗ ਖੇਤੀ ਮੁੱਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਸਮਰਥਨ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਮੁੱਲ ਵੀ ਇਸੇ ਆਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਮੁੱਲ ਨੀਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਖਾਦ ਨਿਗਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਗਮ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਿਊਨਤਮ ਸਮਰਥਨ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਨਾਜ ਖਰੀਦ ਕੇ ਬਫਰ ਸਟਾਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਧਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਬਫਰ ਸਟਾਕ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਅਨਾਜ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਾਧਾ ਨਿਯਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕਈ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਸਵਰਜਨਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੇਠਾਂ ਉੱਚਿਤ ਮੁੱਲ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ— ਅਨਾਜ, ਖੰਡ, ਤੇਲ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10. ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ ਨੀਤੀ (Agricultural Trade Policy) :— ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ :— (i) ਅਨਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ ਨੀਤੀ ਆਯਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ (Import Substitution) ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ, (ii) ਵਪਾਰਿਕ ਫਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ — ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਚਾਹ, ਕਾਫੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ ਨੀਤੀ ਨਿਰਯਾਤ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ (Export Promotion) ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਪਾਰਿਕ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਵਪਾਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

11. ਸਾਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ (Credit Facilities) :— ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਿਆਜ਼ ਤੇ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਾਖ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 82 ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਾਖ ਸੰਮਤੀਆਂ ਅਤੇ 1,440 ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਪਿਛੋਂ ਵਪਾਰਿਕ ਬੈਂਕ ਵੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤੀ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸੇਵਾ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਡੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਲਈ 12 ਜੁਲਾਈ 1982 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ (NABARD)

ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1996-97 ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 28,817 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 4,205 ਖੇਤੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 852 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

12. ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (Agriculture and Five Year Plans) :— ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਗਪਗ 23,500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :—

- (i) **ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ (1951-56) :** ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 290 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 693 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (ii) **ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ (1956-61) :** ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ 549 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 823 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (iii) **ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ (1961-65) :** ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 1,089 ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਕੇ 723 ਲੱਖ ਟਨ ਰਹਿ ਗਿਆ।
- (iv) **ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ (1969-74) :** ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 2,320 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 1,047 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (v) **ਪੰਜਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1974-78) :** ਪੰਜਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 4,865 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 1,320 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (vi) **ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1980-85) :** ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 6,623 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 1,465 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (vii) **ਸੱਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1985-90) :** ਸੱਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 12,792 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 1,760 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- (viii) **ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1992-97) :** ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 22,280 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ 35,263 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉੱਪਰ 6,837 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਉੱਤੇ 33,280 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਯੋਜਨਾ ਖਰਚ ਦਾ 22% ਹਿੱਸਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਧੀਕਰਣ (Diversification) ਕਰਨਾ ਹੈ।
- (ix) **ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1997-2002) :** ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਪਰ 1,55,392 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- (x) ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (2002-07) : ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 58,933 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
- (xi) ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (2007-12) ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਸਲਾਨਾ ਵਾਧਾ 3.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

6. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Green Revolution)

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ—ਹਰੀ + ਕ੍ਰਾਂਤੀ। ਹਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਰਿਆਲੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖੇਤੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ 1967-68 ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 1966-67 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 25% ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

6.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

“ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਣਕ, ਚਾਵਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਭਾਰੀ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਕਾਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਸ਼੍ਰੀ ਜੇ. ਜੀ. ਹਰਾਰ (J.G. Harrar) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ਬਦ 1968 ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।”

6.2 ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Green Revolution)

- (i) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1968 ਦਾ ਸਾਲ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸਾਲ ਸੀ।
- (ii) ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਤ ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਤਨਗਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।
- (iii) ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਸੰਸਥਾ (I.A.R.I.) ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ।
- (iv) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਡਾ. ਨੋਰਮਾਨ ਵਰਲੋਗ ਅਤੇ ਡਾ. ਐਮ. ਐਨ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ।

6.3 ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ (Main Elements of the Success of Green Revolution)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

(i) ਉੱਨਤ ਬੀਜ (High yielding varieties of seeds) :— ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ 1966 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾ. ਨਾਰਮਨ ਈ. ਵਰਲੋਗ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 750 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 55 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ii) ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ (More use of chemical fertilizers) :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1967-68 ਵਿੱਚ 11 ਲੱਖ ਟਨ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1996-97 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 139 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ 183 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1,285 ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(iii) ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ (More Irrigational Facilities) :— ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਵੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। 1965-66 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 320 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ 1995-96 ਵਿੱਚ 894 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 73 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਉੱਤੇ 33,280 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

(iv) ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (Use of Modern Agricultural Machinery) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ, ਟਿਊਬਵੇਲਾਂ, ਕ੍ਰੈਸ਼ਰਾਂ, ਡੀਜ਼ਲ ਇੰਜਣਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(v) ਵੱਧ ਸਾਖ ਸਹੂਲਤਾਂ (More Credit Facilities) :— ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਾਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਨਤ ਬੀਜਾਂ, ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। 1967-68 ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ 400 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1996-97 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 28,827 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਨੇ 852 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ।

(vi) ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ (New Technique of Agriculture) :— ਗਹਿਨ ਖੇਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (I.A.D.P.) ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ (I.A.R.I) ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਾਰਣ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫੋਰਬਦਲ, ਖਾਦ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(vii) ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਸੰਰਖਣ (Plant protection measures) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਲਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਰਖਣ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(viii) **ਕੀਮਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Price Incentives)** :— ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਦੇ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਊਨਤਮ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਆਯੋਗ (Agricultural costs and price commission) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਖੁੱਦ ਫਸਲ ਖਰੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਦੀ ਉਚਿਤ ਕੀਮਤ ਮਿਲ ਸਕੇ।

(ix) **ਪੇਂਡੂ ਬਿਜਲੀਕਰਣ (Rural Electrification)** :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਦਾ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜਨਜੀਵਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਯੰਤਰ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਬਿਜਲੀਕਰਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

(x) **ਭੂਮੀ-ਸੰਰਖਣ (Soil Conservation)** :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮੀ ਸੰਰਖਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਭੂਮੀ ਦੇ ਕਟਾਅ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਖੇਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਵਧਿਆ ਹੈ।

(xi) **ਵਿਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ (Marketing Facilities)** :— ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੇਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ।

7. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ (Main Effects of Green Revolution)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਧਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

(i) **ਅੰਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ (Solution of food problem)** :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1967-68 ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1967-68 ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 950 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 119 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਫੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

(ii) **ਪੇਂਡੂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect on Rural Employment)** :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਵਧੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।

(iii) **ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Reduction in Import of Foodgrains)** :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਯਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਦਾਂਤਾਵਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਲਗੇਗਾ।”

(iv) ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Industries) :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਉਚਿੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਲ ਇੰਜਣਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(v) ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect on Prices) :— ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਾਧੇ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(vi) ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ (Prosperity of Farmers) :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਸੁਧਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਿਆ ਹੈ।

(vii) ਲਾਭ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਵੇਸ਼ (Ploughing back of Profits) :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

(viii) ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Thinking) :— ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਰਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ix) ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effect of Consumers) :— ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਲਗਪਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਜਟ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਸ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Very Short Answer Type Questions)

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?
2. “ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ।” ਇਸ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਕੋਈ ਇੱਕ ਲਿਖੋ।
4. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

5. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਨ-ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈ ਹੈ ?

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Short Answer Type Questions)

1. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ? ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀ ਹਨ ?
5. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ (INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN INDIA)

1. ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਮਦਨ, ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ (Rate of Growth) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.1 ਤੇਜ਼ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ (Need for Rapid Industrialisation)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

1. **ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ (Balanced Economy) :**— ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨਾਲ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ।

2. **ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Employment) :**— ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨਾਲ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2009-10 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 21.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

3. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in National Income) :**— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 28 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

4. **ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Less pressure of Population on Land) :**— ਭਾਰਤ ਦੀ 70% ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਬਹੁਤ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਦਬਾਅ ਘਟੇਗਾ, ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

5. **ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ (Essential for National Defence) :**— ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ, ਇਸਪਾਤ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ (Self-dependence) :— ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ (Production of Socially Useful Goods) :— ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਪੜਾ, ਸਾਈਕਲਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਕਾਗਜ਼, ਤੇਲ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Growth of Industrialisation in India)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਪੜਾ ਪਟਸਨ, ਖੰਡ, ਮਾਚਿਸ ਆਦਿ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 10ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

(i) ਮਜ਼ਬੂਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਢਾਂਚਾ (Strong Industrial Base) :— ਆਰਥਿਕ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਢਾਂਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ 1951 ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਭਾਗ 70% ਸੀ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰਫ 30% ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ (Basic Industries) ਜਿਵੇਂ— ਇਸਪਾਤ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(ii) ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ (Modernisation) :— ਅਨੇਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ (Modernisation) ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।

(iii) ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Public Sector) :— ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ 1951 ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੁੱਲ ਨਿਵੇਸ਼ 29 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ ਜੋ 1998 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 2,02,020 ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(iv) ਅਧਿਸ਼ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Building up of Infrastructure) :— ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਿਸ਼ਰਚਨਾ (Infrastructure) ਜਿਵੇਂ—ਬਿਜਲੀ, ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਵੇ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ

ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਸ਼ਚਨਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣ ਬਣਾਉਣੇ, ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਇੰਜਣ ਅਤੇ ਡਿੱਬੇ ਬਣਾਉਣੇ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿੱਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(v) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਹਿੱਸਾ (Increasing share of Industries in National Income and Exports) :— ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ 16% ਭਾਗ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਲਗਭਗ 28 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 45% ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੈ।

(vi) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in foreign collaborations) :— ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਹੁਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਨੇਪਾਲ ਆਦਿ ਕਈਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

(vii) ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Industrial Production) :— ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲਿਕਾ-1 ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਤਾਲਿਕਾ-1 : ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ

ਉਦਯੋਗ	ਇਕਾਈ	1950-51	2006-07
1. ਤਿਆਰ ਇਸਪਾਤ	ਲੱਖ ਟਨ	10	5,020
2. ਕੋਇਲਾ	ਲੱਖ ਟਨ	328	4,620
3. ਪੈਟਰੋਲ	ਲੱਖ ਟਨ	.03	340
4. ਸ਼ੁੱਧ ਤਾਂਬਾ	ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ	7.1	39
5. ਕਾਗਜ਼	ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ	116	4,139
6. ਸੀਮਿੰਟ	ਲੱਖ ਟਨ	27	1,547
7. ਸਾਈਕਲ	ਹਜ਼ਾਰ	99	10,598
8. ਟ੍ਰੈਕਟਰ	ਹਜ਼ਾਰ	Nil	311
9. ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ	ਹਜ਼ਾਰ	Nil	8,436

Source : Economic Survey 2007-08

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵ 1951 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਟਰੈਕਟਰਾਂ, ਸਕੂਟਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ 10ਵਾਂ ਹੈ।

3. ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਢਾਂਚਾ (Present Industrial Structure)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :—

1. ਸਰਵਜਨਕ ਉੱਦਮ, ਸੰਯੁਕਤ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ, ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਉੱਦਮ ਉਹ ਉੱਦਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਉੱਦਮ ਉਹ ਉੱਦਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਉਹ ਉੱਦਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2. ਗੈਰ-ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਕਾਈਆਂ (Non-Factory Manufacturing Units) :— ਗੈਰ-ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਕਾਈਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: (ੳ) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ (ਅ) ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ

3. ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਕਾਈਆਂ (Factory Manufacturing Units) :—ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਕਾਈਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਫੇਰਾ ਕੰਪਨੀਆਂ (FERA Companies) : ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਐਮ. ਆਰ. ਟੀ. ਪੀ. ਕੰਪਨੀਆਂ (MRTP Companies) : ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਾਤਮਕ ਵਪਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ (MRTP-Act) ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰਨਾਂ ਉਦਮਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਇਹਨਾਂ ਉਦਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫੇਰਾ ਕੰਪਨੀਆਂ (FERA Companies), ਐਮ. ਆਰ. ਟੀ. ਪੀ. (MRTP Companies) ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

4. ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ (Cottage Industries)

ਅਰਥ (Meaning) :— “ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਉਹ ਉਦਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਂਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੂਰਣਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਕਕਾਲੀਨ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਕਾਰੀਗਰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਉਦਯੋਗ (Village or Rural Industries) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵ (Importance) : ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲਾਭ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ : (i) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਧਦੇ ਹਨ। (ii) ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾਤਮਕ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ

ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (iii) ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਣ (Causes of Decline) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ : (i) ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਸਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ii) ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਸਤਾ ਵਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। (iii) ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਪਾਰਕ ਉੱਨਤੀਆਂ, ਖੋਜਾਂ, ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ, ਵਿਕਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਪਾਅ (Measures) :— ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :— (i) ਖਾਦੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਉਦਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ii) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (iii) ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ, ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

4.1 ਲਘੂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗ (Small Scale Industries)

ਅਰਥ (Meaning) :— ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੂਨ 1997 ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਬੱਧੀ ਪੂੰਜੀ (Fixed Capital) ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗ (Ancillary Industries) ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸੀਮਾ 3 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ (Small Industries) ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸੀਮਾ 25 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1996-97 ਵਿੱਚ 27 ਲੱਖ 24 ਹਜ਼ਾਰ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸਨ ਅਤੇ 2003-04 ਵਿੱਚ 115.22 ਲੱਖ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1 ਲੱਖ 88 ਹਜ਼ਾਰ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ 415 ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

4.2 ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Cottage and Small Scale Industries)

ਰਾਜਕੋਸ਼ੀ ਆਯੋਗ (Fiscal Commission) ਨੇ ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਕਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਤਰ ਹਨ :—

- (i) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ii) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾੜੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (iii) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਮਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- (iv) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਿਤ ਪੂੰਜੀ ਵੀ ਵੱਧ ਲਗਦੀ ਹੈ।
- (v) ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ (Traditional) ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਦੀ, ਚਟਾਈ, ਜੁੱਤੇ ਆਦਿ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕਸ ਦਾ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4.3 ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of small scale and cottage Industries)

ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(i) ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (More Employment) :— ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵੱਧਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ii) ਧਨ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵੰਡ (Equal Distribution of Wealth) :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਬੋਝੀ-ਬੋਝੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(iii) ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ (Decentralisation) :— ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ, ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਹੋਣਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iv) ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Production) :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ 60% ਭਾਗ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ 40% ਭਾਗ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(v) ਨਿਰਯਾਤ (Exports) :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। 1996-97 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 34% ਸੀ। ਗੈਰ-ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨ, ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕਸ ਯੰਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਖੇਤਰ ਦਾ 38% ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

(vi) ਸਥਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (Use of Local Resources) :— ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(vii) ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਘੱਟ ਦਬਾਅ (Less Pressure of Population on Agriculture) :— ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੂਮੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ 30 ਲੱਖ

ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲਈ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ। ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(viii) ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ (Suitable for underdeveloped country like India) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰਧਾਨ (Labour-Intensive) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ।

(ix) ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ (Artistic Goods) :— ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ— ਜਿਵੇਂ ਬਨਾਰਸੀ ਸਾੜੀਆਂ, ਗਹਿਣੇ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ।

(x) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ (Individual Taste) :— ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਹਰੇਕ ਗ੍ਰਾਹਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

(xi) ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਪੂਰਕ (Complementary of Large Industries) :— ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਪਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਈਕਲਾਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੁਰਜੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਸਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(xii) ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ (Experience from Foreign Countries) :— ਜਾਪਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਾਰਖਾਨੇ 65% ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ 30 ਲੱਖ ਮਨੁੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ 83% ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

4.4 ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Cottage and Small Scale Industries)

ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(i) ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Raw Material and Power) :— ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕਿਸਮ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੁੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਲਾਗਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਕੋਇਲੇ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ii) ਵਿੱਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Finance) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਜ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(iii) ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਰੀਕੇ (Old Methods of Production) :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਹੀ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਔਜ਼ਾਰ ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਘਾਣੀਆਂ

ਜਾਂ ਕਪੜਾ ਬੁਨਣ ਦੇ ਲਈ ਹੱਥਕਰਘਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(iv) **ਵਿਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ** (Problems of Marketing) :— ਇਹਨਾਂ ਉੱਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਉਚਿਤ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਉਠਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿਖਾਵਟ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(v) **ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ** (Competition with Large Scale Industries) :— ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਮਾਲ ਸਸਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

4.5 ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਪਾਅ (Measures for Improvement)

ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :—

(i) **ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ** (Reserved Production Programme) :— ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੇਵਲ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਘੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ 836 ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ii) **ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਖਰੀਦ** (Purchase by Government) :— ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਨਿਗਮ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ** (Financial Help) :— ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ, ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਉੱਤੇ ਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਲਘੂ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(iv) **ਵਿਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ** (Marketing Facilities) :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ, ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ ਆਦਿ ਰਾਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(v) **ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ** (Technical Assistance) :— ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲਘੂ ਵਿਕਾਸ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Small Industries Service Institution) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(vi) **ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਉਦਯੋਗ ਕੇਂਦਰ** (District Industries Centre) :— ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਉਦਯੋਗ ਕੇਂਦਰ (DIC) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(vii) **ਉਦਯੋਗਿਕ ਬਸਤੀਆਂ (Industrial Estates)** :— ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ, ਬਿਜਲੀ, ਗੈਸ, ਰੇਲ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੈਡਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(viii) **ਦੂਜੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ (Other Concessions)** :— ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਲਕ ਰਿਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰੋਣਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।

5. ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ (Large Scale Industries)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਥਾਈ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5.1 ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ (Classification of Large Scale Industries)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

(i) **ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਯੋਗ (Basic Industries)** :— ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਯੋਗ ਉਹ ਉਦਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇੰਨਪੁਟ (Input) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ : ਇਸਪਾਤ, ਲੋਹਾ, ਕੋਇਲਾ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ, ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ।

(ii) **ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ (Capital goods Industries)** :— ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ ਉਹ ਉਦਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਔਜ਼ਾਰ, ਟ੍ਰੈਕਟਰ, ਟਰੱਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(iii) **ਮੱਧਵਰਤੀ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ (Intermediate goods Industries)** :— ਮੱਧਵਰਤੀ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ ਉਹ ਉਦਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਟਾਇਰ, ਮੋਬਿਲ ਆਇਲ ਆਦਿ।

(iv) **ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ (Consumer Goods Industries)** :— ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂ ਉਦਯੋਗ ਉਹ ਉਦਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡ, ਕਪੜਾ, ਕਾਗਜ਼ ਉਦਯੋਗ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

5.2 ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ (Importance of Large Scale Industries in the Industrial Development of India)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ —

(i) ਪੂੰਜੀਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ (Production of capitalistic and basic goods) :— ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਯੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸਪਾਤ, ਲੋਹਾ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਮ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1994-95 ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੇ 13,500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ii) ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ (Economic Infrastructure) :— ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਭਾਵ ਪਰਿਵਹਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਬਿਜਲੀ, ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਹਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਇੰਜਣਾਂ ਅਤੇ ਡੱਬਿਆਂ, ਟਰੱਕਾਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਯੰਤਰਾਂ, ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮਰਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iii) ਖੋਜ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਤਕਨੀਕ (Research and High Techniques) :— ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਲਈ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਧਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਯੋਗ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iv) ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Productivity) :— ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕਾਈ ਪੂੰਜੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕਾਈ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕੀਮਤਾਂ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਗ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(v) ਬੱਚਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਭਤਾ (Availability of Economies) :— ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਕਾਰਣ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੱਚਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਗਤ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਪ੍ਰੇਰਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(vi) ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Establishment of Ancillary Industries) :— ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਲਮੀਨੀਅਮ, ਇਸਪਾਤ, ਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਾਰੂਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗ ਜਿਵੇਂ ਰਬੜ ਪਲਾਸਟਿਕ ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਮਾਰੂਤੀ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ (Causes of Slow Progress of Industrial Development of the Country)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ਕ 10ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ 1951 ਤੋਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਜਿੰਨਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧੀਮੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

(i) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ (Foreign Rule) :**— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਲਗਪਗ 150 ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਦੀ ਇੱਕ ਮੰਡੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿੰਨੇ ਉਦਯੋਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਚੇ ਹਨ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭੇਦਭਰੀ ਸੰਰਖਣ ਨੀਤੀ (Discriminating Protection Policy) ਅਪਣਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਕੁਝ ਹੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।

(ii) **ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਕਮੀ (Scarcity of Capital) :**— ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਰੀਬ ਹਨ ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ— ਜਾਇਦਾਦ, ਸਰਕਾਰੀ ਬਾਂਡ, ਵਪਾਰ, ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਜੋਖਿਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

(iii) **ਕੁਸ਼ਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Shortage of Skilled Workers) :**— ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤ ਉਤਪਾਦਨ ਘਟੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਸਸਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Shortage of Cheap Energy Resources) :**— ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਸਤੀ ਸ਼ਕਤੀ (Energy) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਕੋਇਲਾ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਇਲਾ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਇਲੇ ਦੀਆਂ ਥਾਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਿਵੇਂ— ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਇਲਾ ਭੇਜਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਕਾਫੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਤੇਲ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 1973 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(v) **ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Shortage of Efficient Managers) :**— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗ, ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮੇਹਨਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਕਲਰਕੀ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(vi) ਗਰੀਬੀ (Poverty) :— ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਹਨ ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਡੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਮੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਧੀਮੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਣ ਬੱਚਤਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਵੇਸ਼ ਘੱਟ ਹੈ।

(vii) ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਕਮੀ (Shortage of Raw Material) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਪਟਸਨ, ਕਪਾਹ ਆਦਿ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਲਾਗਤ-ਮੁੱਲ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਮਾਲ ਘਟੀਆ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁੱਝ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ : ਟਿਨ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਗੰਧਕ, ਜਿਸਤ ਆਦਿ ਦੀ ਘਾਟ ਸਾਡੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

(viii) ਵਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ (Shortage of Financial Organisations) :— ਹਰੇਕ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਧਨ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਦਯੋਗ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਘੱਟ ਵਿਆਜ ਉੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿੱਤ-ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਬੈਂਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਵਿੱਤੀ-ਸੰਗਠਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

(ix) ਯੋਜਨਾ ਰਹਿਤ ਵਿਕਾਸ (Unplanned Development) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਬਈ, ਕੋਲਕਾਤਾ, ਚੇਨਾਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਦਿੱਲੀ, ਬੇਂਗਲੌਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਪੱਖੋਂ ਪਿਛੜ ਗਏ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਪੱਖੋਂ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ।

(x) ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ (Less Development of Transport and Communication) :— ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਾਫੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੰਡੀਆਂ ਤੱਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਤਾਰ, ਡਾਕ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ 1991 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

(xi) ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ (Government Interference) :— ਸੰਨ 1991 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਨ। ਕਈ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਉਪਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਨ। ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧੀਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (Role of Government for Encouragement of Industrial Development in India)

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(i) ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਖਰਚ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Public Sector outlay during five year plans and increase in Industrial production growth) :— ਸੰਨ 1951 ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਤੱਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਤੱਕ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ii) ਕਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ (More Credit Facilities) :— ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1948 ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ, 1954 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਿਗਮ, 1958 ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਵਿੱਤ ਨਿਗਮ, (Refinance Corporation) 1955 ਵਿੱਚ Industrial Credit and Investment Corporation in India (ICICI), 1964 ਵਿੱਚ Industrial Development Bank of India (IDBI), ਯੂਨਿਟ ਟਰਸਟ (Unit Trust of India) ਅਤੇ Small Industries and Development Corporation of India ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Establishment of Basic Industries) :— ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 1951 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 5 ਇਕਾਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ 1996 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 264 ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ 29 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 118492 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪਭੋਗੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(iv) ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of means of transport) :— ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।

(v) ਬਿਜਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of power sector) :— ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਸਤੀ ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਪ-ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ

1951 ਵਿੱਚ 5.1 ਬਿਲੀਅਨ ਕਿਲੋਵਾਟ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਸੰਨ 1996 ਵਿੱਚ 296.7 ਬਿਲੀਅਨ ਕਿਲੋਵਾਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਿਆ ਹੈ।

(vi) ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਆਯਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨਾ (Invention Promotion and Import Substitution) :— ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ 1960 ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਉਨਤੀ ਬੋਰਡ (Invention promotion board) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾ-ਮਾਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਲਈ 1996 ਵਿੱਚ ਆਯਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨਾ ਬੋਰਡ (Import substitution board) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਆਯਾਤ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(vii) ਪਿਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ (Industrialisation of Backward Areas) :— ਪਿਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਿਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਥੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ—ਸਬਸਿਡੀ, ਰਿਆਇਤੀ ਦਰਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ, ਕਰਾਂ ਦੀ ਛੋਟ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕੱਚਾ-ਮਾਲ ਸਪਲਾਈ ਆਦਿ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(viii) ਬੀਮਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ (Renewal of Sick Industrial Units) :— ਬੀਮਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਬੋਰਡ (Board of Industrial Finance and Reconstruction) ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਹਾਲ ਫੰਡ (National Renewal Fund) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ 125 ਬੀਮਾਰ ਮਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਨਿਗਮ (National Textile Corporation) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ 58 ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਜੋ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। 1992-93 ਵਿੱਚ National Renewal Fund ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀ ਵਲੋਂ 500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਰਿਆਇਤੀ ਦਰਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(ix) ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Establishment of Technical Development Board) :— ਸੰਨ 1976 ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (Modernisation) ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਤਕਨੀਕ (Upgradation of Technology) ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਡਰਾਈਂਗ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ (Drawing & Designs) ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ (Consultancy services) ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ 2 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਉੱਚ-ਤਕਨੀਕ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ ਦਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(x) ਨਵੀਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ (New Industrial policy and Industrial Development) :— ਜੁਲਾਈ, 1991 ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੇਵਲ 15 ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਲਾਈਸੈਂਸ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਲ 1999 ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 6 ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈਸੈਂਸ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਜੀਕਰਣ (Privatisation) ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ

ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ (Free Market Economy) ਵੱਲ ਵਧਣ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ (Public Sector) ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(Very Short Answer Types Questions)

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਕ ਤੱਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਮੁੱਢਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਓ।
3. ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
4. ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
5. ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਖੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Short Answer Type Questions)

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ?
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਸੋ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਬਾਰੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿਓ।
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
8. ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹਨ ?
9. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਪਾਠ 5

ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ

(INDIA'S FOREIGN TRADE)

1. ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਉਹ ਵਪਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ (Export) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਚਾਹ ਅਤੇ ਪਟਸਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸਮਾਨ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਯਾਤ (Import) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ (Balance of Trade) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਬਾਕੀ (Balance of Payment) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ, ਭੁਗਤਾਨ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ, ਆਯਾਤ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਅਨੁਕੂਲ (Favourable) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਨਿਰਯਾਤ, ਆਯਾਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ (Unfavourable) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ (Foreign Exchange) ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਪਾਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਣਦਾਰੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਹੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Foreign Trade)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਬਰਟਸਨ (Robertson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੰਜਣ ਹੈ।” ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ —

(i) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਪਯੋਗ (Full utilisation of Natural Resources) :— ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮੁੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ii) ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ (Encouragement to Industrialisation) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਦਯੋਗ ਪੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਪਕਰਣਾਂ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(iii) ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Improvement in International Cooperation and Harmony) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਸਸਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ** (Availability of Cheap Goods) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(v) **ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਕਾਸ** (Geographical Development) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਊਨਤਮ ਲਾਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(vi) **ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ** (Improvement in Production Capacity) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(vii) **ਏਕਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਰੋਕ** (Check on Monopoly) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(viii) **ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ** (Availability of Raw Material) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ix) **ਕੀਮਤ-ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ** (Equality of Price Level) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(x) **ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ** (Availability of foreign exchange) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ।

(xi) **ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਮਦਨ** (Revenue to the Government) :— ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਲਗਾਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਆਯਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

(Importance of Imports and Exports for Indian Economy)

2.1 ਆਯਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Imports)

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਆਯਾਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

(i) **ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ** (To meet shortage of Essential Consumer Goods) :— ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਜ, ਖਾਣ ਦੇ ਤੇਲ, ਖੰਡ ਆਦਿ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਆਯਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 1994 ਵਿੱਚ ਗੰਨੇ ਦਾ

ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੰਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਖੰਡ ਦੀ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖੰਡ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

(ii) ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ (To meet the need of capital goods) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਯੰਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਸਤਾਂ ਭਾਵ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਆਯਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖਪਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ (To obtain important inputs) :— ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੈਟਰੋਲ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ, ਖਣਿਜ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਆਯਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.2 ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Exports)

ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(i) ਫਾਲਤੂ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ (Export of surplus production) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹ, ਪਟਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ii) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (To obtain foreign exchange) :— ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਯਾਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (Volume of Foreign Trade)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ 1934 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੁੱਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ 186 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1951 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ 1,250 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ 2010-11 ਵਿੱਚ ਵੱਧਕੇ, 2,826,116 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 11,42,649 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਅਤੇ 16,83,467 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਯਾਤ ਹਨ।

3.1 ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (Volume of Foreign Trade during Plans)

ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਆਯਾਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਲਿਕਾ-1 ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ :—

ਤਾਲਿਕਾ 1 ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ

(ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)

ਸਾਲ	ਆਯਾਤ	ਨਿਰਯਾਤ	ਕੁੱਲ
1950-51	650	600	1,250
1960-61	1,122	642	1,764
1970-71	1,634	1,535	3,169
1980-81	12,549	6,711	19,260
1990-91	43,193	32,558	75,751
2000-01	2,30,873	2,03,571	4,34,444
2009-10	1,363,736	8,45,534	2,209,270
2010-11	1,683,467	1,142,649	2,826,116

(Source : Economic Survey, 2011-12)

ਉਪਰਲੀ ਤਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ : (i) 1950-51 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਆਯਾਤ 650 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਲ 2010-11 ਵਿੱਚ ਵੱਧਕੇ 1,683,467 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। (ii) ਸਾਲ 1950-51 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਨਿਰਯਾਤ 600 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਨ, ਉਹ 2010-11 ਵਿੱਚ ਵੱਧਕੇ 1,142,649 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਈ ਨਿਰਯਾਤ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਆਯਾਤਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਨ।

4. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ (Main Imports and Exports of India)

ਭਾਰਤ ਲਗਪਗ 7500 ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

4.1 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਵਸਤਾਂ (Chief Items of Import)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ :—

(i) **ਮਸ਼ੀਨਰੀ (Machinery)** :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਯਾਤ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ, ਜਾਪਾਨ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 1,232,33 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ii) **ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ (Iron and Steel)** :— ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਇਸਪਾਤ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਰਮਨੀ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 25192 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਗਿਆ।

(iii) ਲੋਹ-ਹੀਨ ਧਾਤੂਆਂ ਅਤੇ ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ (Non-ferrous Metals and Metal Products) :— ਲੋਹ-ਹੀਨ ਧਾਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸਤ, ਤਾਂਬਾ, ਟੀਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਤੂਆਂ ਮਲਾਇਆ, ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 2011 ਵਿੱਚ 153587 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

(iv) ਪੈਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਉਤਪਾਦ (Petroleum and Petroleum Products) :— ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ 35% ਪੈਟਰੋਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਟਰੋਲ ਈਰਾਨ, ਈਰਾਕ, ਕੁਵੈਤ ਅਤੇ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 2011 ਵਿੱਚ 332594 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੈਟਰੋਲ ਉਤਪਾਦ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ।

(v) ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ (Transport Equipment) :— ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰਾਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ, ਜਾਪਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011 ਵਿੱਚ 19147 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(vi) ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ (Chemical Fertilizers) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਦ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ, EU ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 2011 ਵਿੱਚ 17568 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਖਾਦ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(vii) ਅਨਾਜ (Foodgrains) :— 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨਾਜ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਆਯਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਨਾਜ ਪਦਾਰਥ ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ ਬਰਮਾ ਅਤੇ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1975 ਵਿੱਚ 1,058 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਰਣ ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਯਾਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ 2011 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 159 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਅਨਾਜ ਪਦਾਰਥ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

(viii) ਕਾਜੂ (Cashewnuts) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਕਾਜੂ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1970-71 ਵਿੱਚ 29 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਾਜੂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। 2011 ਵਿੱਚ ਕਾਜੂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਵੱਧ ਕੇ 3476 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(ix) ਕਾਗਜ਼ (Paper) :— ਭਾਰਤ ਸਵੀਡਨ, ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਆਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 2011 ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ 5800 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(x) ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ (Chemical and Medicines) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਇਣ, ਦਵਾਈਆਂ, ਰੰਗਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 2011 ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਆਯਾਤ 6161 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(xi) ਖਾਣ ਦੇ ਤੇਲ (Edible Oils) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣ ਦੇ ਤੇਲਾਂ ਅਤੇ ਤਿਲਹਨ ਦੇ ਆਯਾਤ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ। 2011 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵੱਧਕੇ 21826 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਤੇਲਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(xii) ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ (Precious Stones) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੇ ਆਯਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੈਲਜੀਅਮ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 2011 ਵਿੱਚ 63575 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

4.2 ਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ (Main Items of Export)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਖਾਸ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

(i) ਪਟਸਨ ਦਾ ਸਮਾਨ (Jute Products) :— ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਟਸਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਪਰ 1994-95 ਵਿੱਚ ਇਹ 25ਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਲਈ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਟਸਨ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਰੂਸ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਕਨੇਡਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 1025 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪਟਸਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ii) ਚਾਹ (Tea) :— ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਯਾਤ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਵਿੱਚ 1662 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਚਾਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਚਾਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗਾਹਕ ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਮਿਸਰ, ਈਰਾਕ, ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਹਨ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਰੂਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਾਹ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਹ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(iii) ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਸੀਤੇ-ਸਿਲਾਏ ਕੱਪੜੇ (Cloth and Apparels) :— ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸੀਤੇ-ਸਿਲਾਏ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਵਿੱਚ 14648 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਹੈਂਡਲੂਮ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ 29758 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸੀਤੇ-ਸਿਲਾਏ ਕੱਪੜੇ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

(iv) ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ (Metallic Ores) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਗਨੀਜ਼, ਅਬਰਕ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਤੂਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 2011-12 ਵਿੱਚ 9214 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲੋਹਾ ਅਤੇ 101 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਅਬਰਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

(v) ਮਸਾਲੇ (Spices) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਯਾਤ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ, ਫਰਾਂਸ, ਈਰਾਨ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਵਿੱਚ 5967 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ।

(vi) ਚਮੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਮਾਨ (Leather and Leather Products) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਚਮੜਾ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਮਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗਾਹਕ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਰੂਸ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਹਨ। 2011-12 ਵਿੱਚ 10552 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਚਮੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ।

(vii) ਖਲ (Oil Cakes) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਖਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗਾਹਕ ਜਾਪਾਨ, ਹਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਹਨ। 2011-12 ਵਿੱਚ 4450 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਖਲ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(viii) ਤੰਬਾਕੂ (Tobacco) :— ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਤੰਬਾਕੂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਤੰਬਾਕੂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਾਪਾਨ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011-12 ਵਿੱਚ ਤੰਬਾਕੂ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦਾ ਮੁੱਲ 1621 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ।

(ix) ਕਾਫੀ (Coffee) :— ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਹੰਗਰੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 2011-12 ਵਿੱਚ 2297 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਾਫੀ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(x) ਹੀਰੇ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ (Gems and Jewellery) :— ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੀਰੇ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਬੈਲਜੀਅਮ ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ 107744 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

(xi) ਕਾਜੂ (Cashew Kernels) :— ਕਾਜੂ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕਾਜੂ ਰਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 2011-12 ਵਿੱਚ 2016 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਾਜੂ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

(xii) ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ (Engineering Goods) :— ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ, ਮਿਸ਼ਰ, ਬਰਮਾ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1970-71 ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 130 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ 2011-12 ਵਿੱਚ 440634 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(xiii) ਹੱਥਕਲਾ (Handicrafts) :— ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੱਥਕਲਾ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨੀ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 2011-12 ਵਿੱਚ 2044 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਹੱਥਕਲਾ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ 1994-95 ਵਿੱਚ 348 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹੌਜਰੀ ਦਾ ਸਮਾਨ, 182 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਰਬੜ ਦਾ ਸਮਾਨ, 102 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਤੇ 181 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਟੂਲਜ਼ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

5. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ (Direction of Trade)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਪਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ASEAN (Association of South East Asian Nations/ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਸਾਊਥ ਈਸਟ ਏਸ਼ੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਜ਼) ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2000-01 ਵਿੱਚ 33.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧਕੇ 2011-12 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ 57.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 42.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 30.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਲ 2008-09 ਤੋਂ 2010-11 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਪਾਰ UAE (United Arab Emirates/ਯੂਨਾਇਟੇਡ ਅਰਬ ਐਮੀਰੇਟਸ) ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ।

5.1 ਨਿਰਯਾਤ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Direction of Export Trade) :—

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ASEAN ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2000-01 ਵਿੱਚ 38.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2020-11 ਵਿੱਚ 56.2 ਹੋ ਗਿਆ ਜਦਕਿ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 46.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 30.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਯਾਤ UAE (United Arab Emirates/ਯੂਨਾਇਟੇਡ ਅਰਬ ਐਮੀਰੇਟਸ) ਨਾਲ ਹੈ। 2011-12 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ UAE ਦਾ ਹਿੱਸਾ 11.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

5.2 ਆਯਾਤ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Direction of Import Trade)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ASEAN ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 2000-01 ਵਿੱਚ 28.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧਕੇ 2011-12 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 61.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਘੱਟ ਗਿਆ। 2011-12 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਆਯਾਤ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 11.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, UAE ਦਾ 7.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਵੀਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦਾ 6.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਸਾਊਦੀ ਅਰੇਬੀਆ ਦਾ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 4.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ।

ਤਾਲਿਕਾ-2 ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ

ਦੇਸ਼	2010-11	2011-12
1. ਯੂਨਾਇਟਡ ਅਰਬ ਐਮੀਰੇਟਸ (UAE)	10.87	9.25
2. ਚੀਨ (China)	9.72	9.27
3. ਅਮਰੀਕਾ (USA)	7.85	7.23
4. ਸਾਊਦੀ ਅਰੇਬੀਆ (Saudi Arabia)	9.27	4.44
5. ਸਵੀਟਜ਼ਰਲੈਂਡ (Switzerland)	3.55	4.28
6. ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ (Hong Kong)	3.11	3.15
7. ਜਰਮਨੀ (Germany)	2.97	3.04
8. ਸਿੰਗਾਪੁਰ (Singapore)	3.02	3.62
9. ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ (Indonesia)	2.40	2.79
10. ਬੈਲਜੀਅਮ (Belgium)	2.26	2.09
11. ਕੋਰੀਆ (Korea)	2.33	2.14
12. ਜਾਪਾਨ (Japan)	2.39	2.15
13. ਈਰਾਨ (Iran)	2.14	1.68
14. ਨਾਇਜੇਰੀਆ (Nigeria)	2.06	2.39
15. ਯੂ. ਕੇ. (U.K.)	2.02	2.06
ਉਪਰਲੇ 15 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋੜ	60.97	59.55

Source : Economic Survey 2011-12

ਇਸ ਤਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 2011-2012 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚ 15 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 2000-01 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 55.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। 2007-08 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਤਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ, UAE ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(Very Short Answer Types Questions)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
4. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ? ਕੋਈ ਇੱਕ ਲਿਖੋ।
5. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਆਯਾਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ? ਕੋਈ ਇੱਕ ਲਿਖੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Short Answer Type Questions)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਯਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (Volume) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤਾਂ ਅਤੇ ਆਯਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (Volume) ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ (Direction) ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਪਾਠ 6

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ

(Economic Planning In India)

1. ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1951 ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਿਆਰਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੱਕ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਅਪ੍ਰੈਲ 2007 ਤੋਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ 31 ਮਾਰਚ, 2012 ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬਾਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 2012 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ 31 ਮਾਰਚ 2017 ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।

1.1 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਿੱਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ (i) ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਯੋਜਨਾ ਸੰਸਥਾ (ii) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ (iii) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ (iv) ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਥੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ (v) ਆਰਥਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਨ 1950 ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ (Planning Commission) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

2. ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਲੋੜ (Need of Planning)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (Directive Principle) ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਯੋਜਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸਮਈ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਿਯੋਜਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ :—

(i) ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕੁ-ਚੱਕਰ (Vicious Circle of Poverty) :—ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕੁ-ਚੱਕਰ ਪਾਇਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੁਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕੁ-ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਯੋਗ (Efficient Use of Resources) :**—ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਉਦਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਨਿਯੋਜਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਢਾਂਚੇ ਲਈ (Balanced Structure of Production) :**—ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

(iv) **ਅਧਾਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ (Development of Infrastructure) :**—ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਾਤਾਯਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਬਿਜਲੀ, ਸਿੰਚਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(v) **ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problem of Human Resources) :**—ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨਿਰਸ਼ਾਸਨਕ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(vi) **ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ (Balanced Development) :**—ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੋਖਿਮ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਲਾਗਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(vii) **ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ (Capital Formation) :**—ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਚਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

3. ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Plans)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ (1) ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (2) ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਹੈ।

(i) **ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (Economic Development) :**—ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੂਚਕ ਹਨ—(i) ਅਸਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (ii) ਅਸਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। (iii) ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣਾ (iv) ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ।

(ii) **ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ (Social Justice) :**—ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (Directive Principles) ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ

ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—(i) ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ (ii) ਖੇਤੀ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ (iii) ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ।

4. ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤੀ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (Progress of Achievements Under Planning)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ—

ਤਾਲਿਕਾ—1 ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਯੋਜਨਾਵਾਂ	ਸਮਾਂ ਕਾਲ	ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖਰਚ (ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)	ਵਾਧਾ ਦਰ %
1. ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1951-56	1,960	3.6
2. ਦੂਸਰੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1956-61	4,672	4.1
3. ਤੀਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1961-66	8,577	2.5
4. ਤਿੰਨ ਇੱਕ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ	1966-69	6,625	3.9
5. ਚੌਥੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1969-74	15,779	3.3
6. ਪੰਜਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1974-79	39,426	5.0
7. ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1980-85	1,10,467	5.4
8. ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1985-90	2,21,436	5.8
9. ਦੋ ਇੱਕ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ	1990-92	1,23,120	3.3
10. ਅੱਠਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1992-97	4,85,457	6.7
11. ਨੌਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	1997-2002	8,59,200	5.35
12. ਦਸਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	2002-07	15,25,639	7.7
13. ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	2007-12	36,44,718	8.1
14. ਬਾਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ	2012-17	N.A.	9.0 (target)

Source : Economic Survey (2011-12)

ਯੋਜਨਾ	ਕੁੱਲ ਖਰਚ (ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)	ਯੋਜਨਾ	ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ (ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ)
ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ (1951-56)	163	ਸੱਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1985-90)	3,547
ਦੂਸਰੀ ਯੋਜਨਾ (1956-61)	151.43	ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1992-97)	8,577
ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ (1961-66)	256.23	ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1997-02)	9,76
ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ (1969-74)	425.47	ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (2002-07)	14,823
ਪੰਜਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1974-79)	940.57	ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (2007-12)	32626
ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1980-85)	1,957	ਬਾਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ (2012-17)	NA.

Source : Economic Survey (2011-12)

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਹੈ:

(1) **ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Economic Development or Increase):**—ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਔਸਤਨ 4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਲਾਨਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਅਸਲ ਦਰ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਗਤੀਗਤਤਾ ਟੁੱਟਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਟੀਚਾ 9.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

(2) **ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Per Capital Income):**—ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਾਧਾ ਲਗਪਗ ਸਿਰਫ (zero) ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ 1.7% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(3) **ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in the Rate of Capital Formation):**—ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਰ ਬਚਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1950-51 ਵਿੱਚ ਬੱਚਤ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ 5.5% ਸੀ ਪਰ 2010-11 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 32.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ।

(4) **ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Institutional Reforms in Agriculture and Green Revolution):**—ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਗਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ, ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਦੂਜਾ-ਸਾਲ 1966 ਵਿੱਚ ਕੇਤੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1951-52 ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ 550 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ 2011-12 ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 250.4 ਮੀਲੀਅਨ ਟਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(5) **ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Industries):**—ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਗਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋਹਾ, ਇਸਪਾਤ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਖਾਦ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਭੋਗ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਲਗਪਗ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਲਗਪਗ 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਹੀ ਹੈ।

(6) **ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Infrastructure):**—ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(7) **ਸਮਾਜਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ (Social Services)** :—ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਲਾਜ, ਸਿਹਤ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤਥਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ—(i) ਮੌਤ ਦਰ ਜਿਹੜੀ 1951 ਵਿੱਚ 27 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ 2010 ਵਿੱਚ 7.2 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ। (ii) ਔਸਤ ਉਮਰ ਜਿਹੜੀ 1960 ਵਿੱਚ 32 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 2011 ਵਿੱਚ 65.4 ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। (iii) ਮਲੇਰੀਆ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਖਤਰਨਾਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲਗਪਗ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (iv) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 1951 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। (v) ਸਿਹਤ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਨਰਸਾਂ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਕਲੀਨਿਕ ਜਿਹੀਆਂ ਇਲਾਜ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

(8) **ਰੋਜ਼ਗਾਰ (Employment)** :—ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ 70 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ 180 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ 80 ਤੋਂ 90 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ 6.5 ਕਰੋੜ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(9) **ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ (Removal of Poverty)** :—ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਘਟੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ 37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਰਤੀ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 2009-10 ਵਿੱਚ 15.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

5. ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ (Failures of Plans)

ਭਾਰਤੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

(1) **ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਧਾ (No Substantial Increase in the Standard of Living)** :—ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਅਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ (Necessaries of Life) ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਔਸਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿਣ ਲਈ 2,508 ਕੈਲੋਰੀ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 2,400 ਕੈਲੋਰੀ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 16 ਮੀਟਰ ਕਪੜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਸੰਨ 1950-51 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ 1980-81 ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ 1,127 ਰੁਪਏ ਸੀ। 2006-07 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਧ ਕੇ 1999-2000 'ਚ ਮੁਲਾਂ ਤੇ 22,533 ਰੁਪਏ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 37 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਗ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ 62 ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ “ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ” ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(2) **ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Rise in Prices)** :—ਹਰੇਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀਮਤ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਅਜਿਹਾ ਅਪਵਾਦ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ 6.3 ਦੀ ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਤੀਜੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ 5.8% ਵਧਿਆ, ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ 9.7% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ 6.7% ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ 8.7% ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਮਾਰਚ 2007 ਤੱਕ ਇਹ ਕੀਮਤ ਵਾਧਾ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਵਾਧਾ ਵੱਧਕੇ 7.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(3) ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Unemployment) : ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ 53 ਲੱਖ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ 206 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ। ਛੇਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ 92 ਲੱਖ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ। 1997-98 ਵਿੱਚ 4 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ 20 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ 2.2% ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਕਿਰਤ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ 2.5% ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧੀ ਹੈ। 2009 ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਕੇ 3.82 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਈ।

(4) ਉਤਪਾਦਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ (Less Growth in Productive Sectors) : ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਉਦਯੋਗ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਹਰੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

(5) ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ (Inequality in Distribution of Income and Wealth) : ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਧਨੀ ਵਰਗ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਧਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਧੇਰੇ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਿਰਫ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪਰਿਵਾਰ ਲਗਪਗ 50% ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਜੋ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਨਾਹਰਾ ਹੀ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

(6) ਅਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Inefficient Administration) : ਯੂ. ਐਨ. ਓ. (U.N.O) ਦੀ ਇੱਕ ਟੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਮੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ (Implementation) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ, ਲਾਲ ਫੀਤੇਸ਼ਾਹੀ (Red-Tapism) ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

(7) ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Strong Foundation) : ਅੱਠ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 1965-66, 1966-67, 1979-80 ਅਤੇ 1982-83 ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਆਯਾਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 1982-83 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੰਦੀ ਆਈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1991 ਵਿੱਚ ਖਾੜੀ ਯੁੱਧ (Gulf war) ਅਤੇ 2003 ਵਿੱਚ ਈਰਾਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਫੇਰ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਈ।

(8) ਵਧੇਰੇ ਲਾਲਸਾ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (More Ambitious Plans) : ਭਾਰਤੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਆਲੋਚਨਾ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਲਾਲਸਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹਨ : ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ। ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਔਸਤ ਵਾਧਾ ਦਰ 4.1% ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੀਚਾ 5% ਦੇ ਲਗਪਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(9) ਬੱਚਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ਼ (Paradox of Saving and Investment) : ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਧੀਮੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹਨ— (i) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਉਤਪਾਦ ਅਨੁਪਾਤ (Capital Output Ratio) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਪਗ 6.1 ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ii) ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਦੇ ਸਟਾਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਥਾਈ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਦਰ ਦੇ ਵੱਧਣ ਤੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (iii) ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(10) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਸੰਕਟ (Foreign Exchange Crisis) : ਸੰਨ 1991 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜਾ, ਉਸਦਾ ਵਿਆਜ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੀ ਘੱਟ ਵਾਧਾ ਦਰ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

6. ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ (1992-97) (Eighth Plan 1992-97) :

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੱਠਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1992 ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ 31 ਮਾਰਚ 1997 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 4,34,100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਖਰਚ, 4,74, 121 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋਇਆ ਹੈ।

6.1 ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ (Main objectives of Eighth Five Year Plan)

(1) ਉਦੇਸ਼ (Objectives) : (1) 5.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। (2) ਰੁਜ਼ਕਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। (3) ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ। (4) 15 ਸਾਲ ਤੋਂ 35 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। (5) ਖੇਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। (6) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। (7) ਸਮਾਜਿਕ ਓਪਰੀ ਲਾਗਤ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਵਾਜਾਈ, ਸੰਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

7. ਨੌਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ -1997-2002 (Ninth Five Year Plan-1997-2002)

ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਗਰਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ (Approach Paper) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰੈਲ 1997 ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ 31 ਮਾਰਚ 2002 ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 8,59,000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹੈ।

7.1 ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ (Main Objectives of Ninth Five Year Plan)

ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ 7% ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
2. ਬੱਚਤ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ 26.2% ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਰ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ 2228.6% ਕਰਨਾ ਹੈ।
3. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਤਾ (Priority) ਦੇਣਾ।
4. ਕੀਮਤ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ।
5. ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਅੰਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਪਦਾਰਥ ਮਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ।
6. ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।
7. ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾਉਣਾ।
8. ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣਾ।
9. ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
10. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
11. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।
12. ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ' (Growth with Equity) ਕਰਨਾ ਹੈ।

8. ਦਸਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ (2002-07) (Tenth Five Year Plan)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 2002 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਮਿਆਦ 31 ਮਾਰਚ 2007 ਤੱਕ ਦੀ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਔਸਤ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਟੀਚਾ 7.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਸੀ।

8.1 ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of the Tenth Five Year Plan)

ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ :-

1. 8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਦਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
2. ਅਗਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਦੁਗਣਾ ਕਰਨਾ।

3. ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਸਾਲ 2007 ਤੱਕ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਸਾਲ 2012 ਤੱਕ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੱਕ ਘਟਾਉਣਾ।
4. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
5. ਸਾਲ 2007 ਤੱਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕਰਨਾ।
6. ਲਿੰਗ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਕਮੀ ਕਰਨਾ।
7. ਸਾਲ 2001 ਤੋਂ 2011 ਵਿੱਚਕਾਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ 16.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਕਰਨਾ।
8. ਯੋਜਨਾ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨੂੰ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ।
9. ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ 28 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।
10. ਮਾਤਰੀ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ 2012 ਤੱਕ 1 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।
11. ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।
12. ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ।

8.2 ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (Main Achievements of Tenth Five Year Plan)

1. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (Economic Development) :—ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਦਾ ਟੀਚਾ 8.0 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ 7.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

2. ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ (Progress in Agricultural Sector) :—2006-07 ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਕੇ 2,173 ਲੱਖ ਟਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2009 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁਲ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ 35.12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ।

3. ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Infrastructure) :—ਸਾਲ 2006-07 ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧਕੇ 663 ਬਿਲਿਅਨ ਹੋ ਗਈ।

4. ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ (Self Sufficiency) :—ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਮਨ ਵਿੱਚ ਆਯਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਯਾਤ ਦਰ 20.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 2006-07 ਵਿੱਚ ਵੱਧਕੇ 24.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ।

9. ਗਿਆਰਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ (2007-12) (Eleventh Five Year Plan-2007-12)

9.1 ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of The Eleventh Five Year Plan)

1. ਬਹੁਮੁਖੀ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਗਰੀਬੀ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸੇਵਾਸਥ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ।
3. ਦੂਜੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਨਾਉਣਾ।
4. ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਜਨਨ ਕਰਨਾ।
5. ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸੰਰਖਣ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ
(QUESTIONS)

I. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(Very Short Answer Types Questions)

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ?
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੰਨੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ?
3. ਭਾਰਤੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
4. ਯੋਜਨਾਕਾਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਫਲਤਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ?
5. ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
6. ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਿਓ)

(Short Answer Type Questions)

1. ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ?
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ?
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਹੜੇ ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ? ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਢਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਅੱਠਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਦਸਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
9. ਗਿਆਰਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।